

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi

Cumhuriyet Theology Journal

| cuid.cumhuriyet.edu.tr |

Founded: 1996

Available online, e-ISSN: 2528-987X

Publisher: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

A Collective Petitioning That Turned into a Public Crisis: Imams' Initiative for Redress of Grievances for Unpaid Wages in Istanbul and The Reaction of Abdulhamid II

Necati Döğüş^{1,a,*}

¹ Manisa Celal Bayar University, Faculty of Theology, Department of History of İslam, Manisa/Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 20/01/2025

Accepted: 18/04/2025

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

This article deals with the events surrounding the petition prepared by the imāms and clerics working in Istanbul to be presented to Abdulhamid II in 1884 for an increase and regular payment of their salaries. The aim of the article is to reveal the reasons that prompted the imāms and khatıbs serving in the imperial (salāṭīn) mosques to prepare such a petition, the behind the scenes of the presentation of the petition and the fate of the attempt in the light of archival documents. On this occasion, the economic situation of imām-khatıbs, who received lower salaries compared to other civil servants, in the face of high inflation, as well as the approach of Abdulhamid II, who was quite intelligent and pragmatist, to sudden crises and the way he resolved them, were also touched upon. The event has been examined by tracing relevant archival documents. The primary focus of this study is the archival record found in the Yıldız Hususi Maruzat Fund, identified under file number 176 and document number 55, which pertains to the petitions submitted by imāms and khatıbs. Additionally, other related archival materials have been analysed. Alongside the analysis of archival records, relevant research works and articles have also been consulted where appropriate to provide a comprehensive examination of the subject. The impact of prolonged economic crises in the 19th century, which resulted in high inflation, on civil servants has not been fully examined. Likewise, no academic study has addressed the situation of imām-khatıbs in the face of rising costs of living. The significance of this article lies in highlighting the conditions of imām-khatıbs, who were initially foundation employees but became state officials in the 19th century, in the context of increasing inflation and economic hardship. The economic crisis, which began in the early 19th century, fluctuated periodically but became chronic over time, reaching a critical level in the last quarter of the century and ultimately leading to the collapse of the Ottoman financial system, brought imām-khatıbs into severe economic hardship. The establishment of the Ministry of Religious Endowments (Evkaf Nezareti) in 1826 and the subsequent salary reform in 1838 rendered the payment of imām-khatib salaries unsustainable. With the foundation of the Ministry, revenues from religious endowments (waqf) were centralised and transferred to the state treasury. However, instead of being allocated for the maintenance of waqf institutions and the salaries of their personnel, these substantial funds were diverted to cover growing budget deficits. The reform stipulating that salaries be paid directly from the central treasury was implemented without adequate preparation, lacking the necessary administrative infrastructure, and despite strong opposition. The most significant issue with the newly established salary system was the chronic delay in salary payments. Consequently, the salaries of imām-khatıbs became increasingly difficult to pay. As a result, imām-khatıbs frequently submitted petitions (arzuḥāl) to the Sublime Porte (Bāb-i ‘Alī), requesting salary increases or the regular payment of their wages. When these petitions yielded no results, the imām-khatıbs adopted a more assertive approach by attempting to present their grievances directly to the sultan during the Friday Salutation (cuma selamlığı). This act, which was seen as more organised and threatening, included a leader: Mehmed Akif Efendi, the chief imām of the Eyüp Mosque. Archival documents reveal that this collective petition initiative had a more significant impact on the palace than initially anticipated. Thanks to his extensive intelligence network, in accordance with the administrative practice he employed throughout his reign when confronted with extraordinary circumstances and critical issues, the Sultan responded

to this initiative by establishing a commission with the explicit aim of preventing its advancement. However, the commission failed to deliver a comprehensive and lasting solution to the salary problem, as the issue was deeply rooted and structural in nature. Archival documents and relevant scholarly research indicate that by the late 19th century, not only imāms but civil servants in general had fallen into a profound financial crisis. Due to high inflation and irregular salary payments, many officials were unable to support their families; those with alternative means left public service, while others resorted to petitioning the state through formal appeals. Although the Ottoman administration was aware of the problem, it was unable to produce effective remedies for what had become a chronic issue.

Keywords: History of Islam, Istanbul, Abdülhamid II, Religious Functionaries, Fiscal Crisis.

Krize Dönüşen Bir Arzuhâl Olayı: Maaşları Ödenemeyen Payitaht İmamlarının Arzuhâl Teşebbüsü ve II. Abdülhamid'in Tepkisi

Süreç

Geliş: 20/01/2025

Kabul: 18/04/2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

ÖZ

Bu makale İstanbul'da görev yapan imam ve hatiplerin maaşlarının artırılması ve düzenli bir şekilde ödenmesi için 1884 yılında II. Abdülhamid'e takdim etmek üzere hazırladıkları arzuhâl çevresinde gelişen olayları ele almaktadır. Makalenin amacı, selâtin camilerinde hizmet icra eden imam-hatipleri böyle bir istida hazırlamaya sevk eden amillerin sebeplerini, arzuhâl takdiminin perde arkasını ve teşebbüsün akıbetini arşiv vesikaları ışığında ortaya koymaktır. Bu vesileyle diğer memurlara nispetle daha düşük düzeyde maaş alan imam-hatiplerin yüksek enflasyon karşısındaki ekonomik durumlarına, ayrıca II. Abdülhamid'in ani krizlere yaklaşımına ve bunları çözüm şekline de temas edilmiştir.

Olay, ilgili arşiv vesikaları üzerinden iz sürülerek incelenmiştir. İmam ve hatiplerin arzuhâl takdimi ile alakalı Yıldız Hususi Maruzat Fonu'na ait 176 dosya ve 55 gömlek numaralı evrak, bu makalenin asıl konusunu teşkil etmektedir. Ayrıca konu ile alakalı diğer arşiv vesikaları da tahlil edilmiştir. Arşiv vesikalarının analizi yanında yer yer konu ile alakalı araştırma eserleri ve makalelerden de istifade edilmiştir. 19. yüzyılda ortaya çıkan uzun süreli ekonomik krizlerin sonucu ortaya çıkan yüksek enflasyonun memur kesimi üzerindeki etkileri tam olarak ortaya konulmadığı gibi artan hayat pahalılığı karşısında imam-hatiplerin durumunu ele alan akademik bir çalışmada henüz yapılmış değildir. İşte bu makalenin önemi, önceleri bir vakıf çalışanı iken 19. yüzyılda devlet kapısına bakan bir memur haline getirilen imam-hatiplerin, artan enflasyon ve hayat pahalılığı karşısındaki durumlarına işaret etmesidir. 19. yüzyılın başlarından itibaren dönem dönem azalıp artan ancak kronikleşerek devam eden ve yüzyılın son çeyreğinde buhran seviyesine gelerek Osmanlı maliyesinin iflasına sebep olan ekonomik kriz, imam-hatipleri ciddi anlamda ekonomik sıkıntıyla karşı karşıya getirmişti. Bu arada Evkaf Nezareti'nin kuruluşu (1826) ve maaş reformu (1838) ise imam-hatip maaşlarını ödenemez hale getirmişti. Zira Evkaf Nezareti'nin teşkili ile vakıf gelirleri merkezî hazinede toplanmış, ancak çok yüksek miktardaki bu meblağ, vakıf müesseselerinin bakımı ve görevlilerinin maaşlarına harcanmak yerine artan bütçe açıklarına aktarılmıştır. Maaşların merkezî hazineden ödenmesi reformu ise gerekli hazırlıklar yapılmaksızın ve altyapısı hazırlanmadan, ayrıca var olan güçlü muhalefete rağmen yürürlüğe konulmuştu. Yeni ihdas edilen maaş sisteminin en büyük problemi ise maaşların zamanında ödenememesiydi. Tüm bu sebeplerle imam-hatipler, Bâbiâli'ye maaşlarının artırılması veya düzenli olarak ödenmesi için sürekli olarak arzuhâl göndereceklerdi. İstidalarının sonuçsuz kaldığını gören imam-hatipler, bu defa oldukça etkili bir yola başvuracak cuma selamlığında, toplu olarak ve doğrudan sultana arzuhâl sunma teşebbüsünde bulunacaklardı. II. Abdülhamid güçlü haber ağı sayesinde toplu arzuhâl teşebbüsünden önceden haberdar olmuştu. Padişah, saltanatı boyunca başvurduğu her olağanüstü olay ve problemde komisyon kurma yöntemini bu olaya da uygulamış ve bir komisyon kurarak bu teşebbüse engel olma yoluna gitmiştir. Ancak komisyon maaş problemini köklü bir çözüme kavuşturamamıştır. Zira problem daha derinlerde ve yapısalı. Arşiv vesikaları ve konu ile ilgili araştırmalar, 19. yüzyılın sonlarına doğru imamlar özelinde tüm memurların büyük bir mali çıkmaz içerisine girdiklerini göstermektedir. Yüksek enflasyon ve düzensiz ödenen maaşlar sebebiyle memurlar ailelerini geçindirmekten aciz kalmış, imkân bulanlar memurluktan ayrılırken bulamayanlar ise çareyi, arzuhâllerle devlet kapısına başvurmakta bulmuşlardır. Osmanlı yönetimi, sorunun farkında olsa da kronik bir problem haline gelen memur maaşları ile ilgili çözüm üretememiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, İstanbul, II. Abdülhamid, İmam-Hatip, Mali Buhran.

necati.dogus@cbu.edu.tr

0000-0002-1013-9837

Citation / Atıf: Döğüş, Necati. "Krize Dönüşen Bir Arzuhâl Olayı: Maaşları Ödenemeyen Payitaht İmamlarının Arzuhâl Teşebbüsü ve II. Abdülhamid'in Tepkisi". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 29/1 (Haziran 2025), 132-169,

Giriş

Osmanlı Devleti'nde mahallenin dinî hizmetleri yanında dünyevî ve resmî işlerini de yerine getiren imamlar, muhtarlık teşkilatının ihdasına kadar (1829) köy ve mahallelerin yegâne yöneticileri olup, devletin halk nezdindeki temsilcileridir. Ayrıca *Telhîsu'l-Beyan*'da zikredilen ve askerî zümre içerisinde mütalaa edilen on iki ilmiye sınıfından biridir.¹ Taşıdığı önem, köklü geleneği ve yerine getirdikleri geniş hizmet yelpazesine rağmen imamlarla ilgili akademik çalışmalar oldukça yetersiz olup bunların ekseriyeti derinlikten mahrumdur. İmam-hatiplik konusuyla ilgili ilk akademik çalışma Faruk Tut tarafından yapılan *Osmanlılar'da İmam-Hatiplik Müessesesi* adlı araştırmadır.² Çalışma bir yüksek lisans tezi olmasına rağmen oldukça yetersizdir. Beydilli tarafından kaleme alınan *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*³ adlı çalışma arşiv kaynaklarına dayalı önemli bir çalışma olmakla birlikte imam-hatiplik konusu, Soğanağa Camii imamının yazdığı günlüğe bir nevi giriş amacıyla kaleme alındığı için kısa tutulmuştur. Akın'ın kaleme aldığı *1575-1600 Tarihli Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Din Görevlisinin Sosyal Hayattaki Rolü*⁴ adlı araştırma da sadece Bursa ile sınırlı tutulan bir çalışmadır. Sadece hatiplik konusunu ele alan ve oldukça muhtasar tutulan Akgündüz'ün yayınladığı *Osmanlı Döneminde Cami Hatipliği*⁵ adlı eseri hatiplik konusunu ele alan özet bir çalışma niteliğindedir. Gündoğdu'nun padişah imamlarının musiki yönünü incelemek için hazırladığı *Osmanlı Sarayında Mûsikîşinâs İmâm-ı Sultânîler*⁶ adlı çalışma anılmaya değer diğer bir araştırmadır. Konu ile alakalı en kapsamlı akademik çalışma, Dögüş tarafından doktora tezi olarak hazırlanan *Osmanlı Devleti'nde İmamlık Kurumu: Payitaht İmamları*⁷ adlı eserdir. Diğer çalışmalar ise konunun sadece bir yönünü ele alan makale düzeyindeki araştırmalardır. Bunlar Kazıcı'nın "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri";⁸ M. Asım Yediyıldız'ın, "Bursa Ulucami İmamlığı ve İmamları";⁹ Akgündüz'ün, "Osmanlı Padişahları'nın Özel İmamları: İmam-ı Sultânîler";¹⁰ Birol'un, "Tabur İmamlığından Moral Subaylığına";¹¹ Beşikçi'nin, "Askeri Disiplin ve Din, Düzenli Kitle Orduları

¹ Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhîsu'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, haz. Sevim İlgürel (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 196-197.

² Faruk Tut, *Osmanlılar'da İmam-Hatiplik Müessesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991).

³ Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001).

⁴ Ahmet Akın, *1575-1600 Tarihli Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Din Görevlisinin Sosyal Hayattaki Rolü* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002).

⁵ Murat Akgündüz, *Osmanlı Döneminde Cami Hatipliği* (İstanbul: OSAV, 2019).

⁶ Metin Gündoğdu, *Osmanlı Sarayında Musikişinâs İmâm-ı Sultaniler* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

⁷ Necati Dögüş, *Osmanlı Devleti'nde İmamlık Kurumu: Payitaht İmamları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2024).

⁸ Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri", *İslâm Medeniyeti Mecmuası* 5/3 (1402), 29-36.

⁹ M. Asım Yediyıldız, "Bursa Ulucami İmamlığı ve İmamları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 212-145.

¹⁰ Murat Akgündüz, "Osmanlı Padişahları'nın Özel İmamları: İmam-ı Sultânîler", *İslam Sanat Tarih Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 7 (2006), 65-74.

¹¹ Mustafa Birol, "Tabur İmamlığından Moral Subaylığına", *Tarih ve Medeniyet Dergisi* 6 (2010), 18-25.

Çağında Osmanlı Ordusu'nda Tabur İmamları";¹² Güler'in, "Osmanlı Döneminde İmamların Mesleki Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunlar (18. Yüzyıl Dıyarbekir Örneği)";¹³ Tosun'un, "18. Yüzyıl Trabzonu'nda Namaz İbadetinin Önemi ve İmamlar";¹⁴ Akın'ın, "Osmanlı'da Din Görevlisinin Konumu Üzerine Değerlendirmeler";¹⁵ Arslan'ın, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği"¹⁶ adlı makaleleridir.

19. yüzyılda ortaya çıkan uzun süreli malî krizler nedeniyle ortaya çıkan yüksek enflasyonun memur kesimi üzerindeki etkileri tam anlamıyla ortaya konulmuş değildir.¹⁷ Ayrıca artan hayat pahalılığı ve kâğıt paranın değerindeki düşüş sonucu maaşları sürekli eriyen ve alım gücü büyük ölçüde düşen memurların çözüm için devletle nasıl bir münasebet içerisine girdikleri de yeteri kadar incelenmemiştir. Bu makale, 19. yüzyılda bir memur haline getirilen imam-hatipler özelinde söz konusu hususlara dikkat çekmeyi, ayrıca konu ile ilgili daha derin ve kapsamlı çalışmalara ışık tutmayı hedeflemektedir. Çalışmanın amacı, İstanbul'da görev yapan imam ve hatiplerin yüksek enflasyon karşısında hızla eriyen maaşlarının artırılması ve düzenli bir şekilde ödenmesi için 1884 yılında padişaha takdim etmek üzere hazırladıkları arzuhâl çevresinde gelişen olayları, bu istidayı hazırlamaya sevk eden sebepleri, arzuhâl sürecinin perde arkasını, II. Abdülhamid'in bu teşebbüse tepkisini ve bu girişimin akıbetini arşiv vesikaları doğrultusunda ele almaktır. Ayrıca bu arzuhâl esas alınarak, 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan ekonomik kriz karşısında imamların durumuna, II. Abdülhamid'in ani gelişen krizlere yaklaşımına ve bunları çözüm şekline de dolaylı olarak temas edilmektedir.

Bu makalenin asıl konusunu, dönemin imam ve hatiplerinin arzuhâl takdimiyle ilgili Osmanlı Arşivi'ndeki 31 Ocak 1884 tarihli Yıldız Sadâret Hususî Maruzat Evrakı (Y. A. HUS) teşkil etmektedir.¹⁸ 176 dosya ve 55 gömlek numaralı söz konusu evrak toplamda 22 belgeden oluşmaktadır. Makalenin merkezini teşkil eden bu belgelerle birlikte konu ile ilgili diğer arşiv belgeleri de tahlil edilmiştir. Bunlardan biri Eyüp Camii Başımamı Akif Efendi ile birlikte selâtin cami imam, hatip ve görevlilerinin

¹² Mehmet Beşikçi, "Askeri Disiplin ve Din, Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusu'nda Tabur İmamları", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* 11/1 (2016), 1-23.

¹³ Ümit Güler, "Osmanlı Döneminde İmamların Mesleki Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunlar (18. Yüzyıl Dıyarbekir Örneği)", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 14/1 (Haziran 2019), 1-31.

¹⁴ Miraç Tosun, "18. Yüzyıl Trabzonu'nda Namaz İbadetinin Önemi ve İmamlar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 11/22 (2017), 59-72.

¹⁵ Ahmet Akın, "Osmanlı'da Din Görevlisinin Konumu Üzerine Değerlendirmeler", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2006), 65-104.

¹⁶ İsmail Arslan, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği" *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/13 (2007), 235-248.

¹⁷ 1990'lı yılların sonu ve 2000'li yılların başından itibaren Osmanlı işçi sınıfı ve işçi hareketleri ile ilgili araştırmalar hızlı bir şekilde artmıştır. Ancak bu alan ile ilgili araştırmaların yeterli düzeyde olmadığını ve yeni çalışmalara hala ihtiyaç duyulduğunu vurgulayan Yıldırım, Osmanlı emek tarihi çalışmalarında hala temas edilmeyen ve göz ardı edilen bir çalışan grubunun bulunduğunu, bunların ise sayıları yaklaşık 30.000'i bulan memur kesimi olduğunu söylemektedir. bk. Kadir Yıldırım, "19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz ve Hayat Pahalılığı Kısacasında Osmanlı Memurları ve İş Bırakma Eylemleri", *Türk Kültürünü İnceleme Dergisi* 32 (2015), 48.

¹⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı* [Y. A. HUS], No. 176, Gömlek No. 55.

hazırladıkları Yıldız Arzuhâl Jurnal Fonu'nda (Y. PRK. AZJ) yer alan 55 dosya ve 64 gömlek numaralı arzuhâldir.¹⁹ Arşiv vesikaları dışında araştırma eserleri ve ilgili makalelerden de istifade edilmiştir.

1. Selâtin Cami İmam-Hatiplerinin Arzuhâl Teşebbüsü ve Hafız Akif Efendi

19. yüzyılın başlarından itibaren dönem dönem azalıp artarak devam eden malî kriz, diğer memurlar gibi imam-hatipleri de büyük bir ekonomik sıkıntı içerisine sokmuştu. II. Mahmud döneminde gerçekleşen büyük taşşışlar,²⁰ bunun bir sonucu olarak görülen yüksek enflasyon, akabinde gıda fiyatlarının 12 ile 15 kat artması memur kesiminin alım gücünü büyük ölçüde düşürmüştü.²¹ Kırım Savaşı'nın (1853-1856) ardından içine düşülen büyük ekonomik krizden sonra devlet, memurlara düzenli şekilde maaş ödeme yeteneğini yitirmiş,²² ayrıca paranın değerinin düşmesi sonucu sabit gelirli kesim büyük ekonomik sıkıntı ile karşı karşıya kalmıştı. Bu durum Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde de artarak devam etmişti.²³

19. yüzyılın sonlarına doğru ise siyasi olaylar, savaşlar ve isyanlar sebebiyle malî kriz daha da derinleşmişti. Hazinesin dış borç ödemelerini askıya aldığı ilan eden 1875 moratoryumu piyasalarda büyük bir kaosa sebep olmuştu. Avrupa başkentlerinde Osmanlı hazinesinin itibarı tamamen yok olmuş, finans çevreleri Osmanlı aleyhine dönmüştü.²⁴ II. Abdülhamid tahta çıktığında büyük bir malî buhran ve 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi ile karşılaşmıştı. Devlet, Balkan eyaletlerindeki isyanlarla boğuşmaktaydı, hazine ise boşalmıştı.²⁵

İmam-hatipleri maddî sıkıntıya düşüren diğer sebep ise Evkâf Nezâreti'nin kuruluşuydu. Nezaretin kurulmasıyla vakıfların yönetimi merkezîleştiği gibi ulema da merkeze daha bağımlı hale getirilerek etkinlikleri azaltılmıştı. Bu arada çok büyük meblağlara ulaşan vakıf gelirlerinin merkezî hazinenin emrine verilmesiyle yeni reformlar için de gelir kaynağı temin edilmiş oluyordu.²⁶ II. Mahmud bu reformla ulemanın gücünü belli ölçüde zayıflatmış ancak evkâf gelirlerinin yönünü değiştirme

¹⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâl Jurnal [Y. PRK. AZJ], No. 55, Gömlek No. 64.

²⁰ Taşşış, akçenin ya da daha genel olarak bir para biriminin gümüş içeriğinin devlet tarafından değiştirilmesi, ekseriyetle de azaltılmasıdır. Bu işlemin temel hedefi, hükûmetin ek gelir sağlamak istemesidir. Bugün devletler ek gelir sağlamak için para basarken geçmişte ise taşşış yolu ile ek mali gelir sağlamaktaydılar. bk. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Seçme Eserler* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 113. Bu dönemde yapılan taşşış ve sonuçları için bk. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 211-215.

²¹ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, 110.

²² 19. yüzyılın sonlarına doğru maaş konusu vilayetlerin tümünde kriz boyutuna ulaşmıştı. 18 Mart 1893 tarihinde adliye nazırının Babıâli'ye gönderdiği tezkirede, İşkodra Vilayeti adliye memurlarının maaşlarını hâlâ alamadıklarından dolayı zaruri ihtiyaçlarını dahi karşılamaktan âciz kaldıkları, bu halin devamının asla caiz olmamakla beraber maaş hususundaki bu kayıtsızlığın *devletin şanına yakışmadığını* ifade ettikleri belirtilmekteydi. bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâbîâli Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 178, Gömlek No. 13327.

²³ Abdülmecid dönemi mali buhranını "Hazîne para yok. Vükelâ âciz. İstanbul bir azîm buhran içinde idi." şeklinde özetleyen Ahmet Cevdet Paşa, Abdülaziz dönemi için ise malî buhran sebebiyle İstanbul'da ortaya çıkan ekmek sıkıntısından dolayı şehrin büyük bir kaos içine düştüğünü, bazı insanların silah tedarikine başladığını "ihtilal emarelerinin zuhura geldiğini" nakletmektedir. bk. Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu (İstanbul Çağrı Yayınları, 1980), 10-11, 39.

²⁴ Ömer Faruk Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005), 11.

²⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 8/425.

²⁶ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), 147.

çabasında tamamen başarılı olamamıştı. Daha sonraki idareciler vakıf gelirlerini diğer devlet amaçlarına yöneltmeyi standart bir uygulama haline getirmişlerdi. Hatta birçok cami ve vakıf binasının bakım ve tamirâtı ile hizmetlileri için ödenek bulunamaz olmuştu.²⁷ Çünkü Evkâf-ı Hümâyûn ve Haremeyn vakıfları gibi tüm vakıf gelirleri, mâliye hazinesine devredilmiş bu yekûn toplam 12.500.000 kuruşa ulaşmıştı. Vakıf giderleri için her yıl ihtiyaç nispetinde para Evkâf Nezâreti'ne ödenecekti. Bu meblağın aylık 1.077.399 kuruş olması kararlaştırılmıştı. Ancak Fuad Paşa, bu meblağı bütçe açıkları arttıkça hazineye aktaracak ve vakıf gelirleri gerçek gelirinin dörtte birine düşecekti.²⁸ Selâtin hayrâtı olarak tesis edilen birçok caminin bakımı, bu vakıf gelirlerinden yapıldığı için artık farklı vakıfların gelirleri ile karşılanma yoluna gidilmiş, bu sebeple birçok vakıf kurumu bakımsız kalarak harap olmuştur. Bu arada vakıf görevlileri ve özellikle imam-hatipler de telafisi imkânsız maddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardır.²⁹

İmamların maddî sıkıntıya düşmelerine sebep olan diğer bir gelişme ise maaşların artık merkezî hazineden ödeneceğine dair yapılan düzenlemeydi. Yeni maaş sistemi merkezîyetçiliği esas alan reform paketinin vazgeçilmez yönüydü.³⁰ Bu sebeple padişah 27 Mart 1838 tarihli hatt-ı hümayûnuyla rüşvete mâni olmak ve halkın işlerinin karşılıksız bir şekilde yapılabilmesi için memurlara maaş bağlandığını ilan etmişti.³¹ Malî sistemin merkezîleşmesi ve buna bağlı olarak maaşların merkezî hazineden ödenmesi reformu gerekli hazırlıklar yapılmaksızın ve altyapısı hazırlanmadan ayrıca var olan güçlü muhalefete rağmen yürürlüğe konulmuştu. Dolayısıyla başarısızlığa uğraması kaçınılmazdı. Bu başarısızlığın bir sonucu olarak maaş sistemi de problemli hale gelmiş, ihdas edildiği dönemden devletin sonuna kadar Osmanlı maaş sistemi her zaman sorunlarla iç içe olmuştu.³² Maaş sistemindeki en büyük problem ise maaşların düzenli olarak ödenememesiydi.³³ Maaş ödemelerindeki gecikmeler devletin sonuna kadar devam eden ve en çok bilinen kronik problemdi. Özellikle savaş ve kriz dönemlerinde gecikmeler ayları bulabilmekteydi.³⁴ Bazı araştırmalar nezaretlerde çalışan memurların yılda 7 veya 8 ay maaş alması durumunda kendilerini şanslı saymaları gerektiğini göstermektedir.³⁵ Bu durum normal bir memurun zorunlu kesintiler çıkarılmadan önceki maaşının sadece yarısı ile üçte ikisi

²⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 94-95.

²⁸ Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmanî* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1315), 2/422: "Tanzîmatın zuhûrunda arâzî-i mevkûfenin Mâliye Hazinesi tarafından ta'sîrî kararlaştırılıp inde'l-hisâb arazi-i mezbûre hâsılât-ı öşriyyesi senevî kırk keseye bâliğ olmağla şehriyesi hazîne-i mâliyeden evkâfa i'tâ kılınır idi. Sonraları Fuad Paşa merhûm işbu bedel-i maktu'a iâne nâmı verip muvâzene-i umûmiyede açık gördükçe bundan tenkîs edile edile rub' derecesine tenzîl olunmuştur."

²⁹ bk. Fuad Köprülü, *Vakıfların Hukûkî Mâhiyeti*, haz. Yahya Kemal Taştan (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013), 218-219; Bahaeddin Yediyıldız, *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 196.

³⁰ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, 105-106.

³¹ Ahmed Lütî Efendi, *Tarih-i Lütî*, (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1302), 5/132: "...Muhassenât-ı asriyyeden olmak ve hademe ve me'mûrîn-i Devlet-i Aliyye emr-i taayyüşünde mutma'înü'l-bal olarak bulundukları hidmetleri vakt ü zamanında rü'yet ve tesviye ile erbab-ı maslahattan para almamak üzere sunûf-ı me'mûrîn ve ketebeyle elli üç (1838) Martı'ndan i'tibâren maliye hazinesinden maâşlar tahsis kılındı."

³² Ömer Faruk Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifât*, 119; Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 315.

³³ Ed. Engelhardt, *Tanzimat*, çev. Ayda Düz (İstanbul Milliyet Yayınları, 1976), 29; Nazif Sururi, *Saray ve Sürgün*, haz. Evren Levent Demir (İstanbul: Kapı Yayınları, 2021), 45.

³⁴ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 322.

³⁵ II. Abdülhamid döneminde yılda ancak 6-7 ay maaş verilebildiğine dair bk. Ali Said, *Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, haz. Ahmet Nezih Galitekin (İstanbul: Nehir Yayınları, 1994), 59.

arasındaki kısmı alabildiğini göstermektedir.³⁶ Arşiv vesikalarında görülen gecikmiş maaşlarla ilgili kayıtlar bu tespitleri doğrular mahiyettedir. Belgelere bakıldığında en küçük memurdan nâzır ve hanım sultan ile şehzâdelere kadar her kademede maaş alan kişilerin aylıklarının tedâhül ettiği yani biriktiği veya geciktiği anlaşılmaktadır.³⁷

Netice itibarıyla 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarından itibaren dönem dönem azalıp artan ancak kronikleşerek devam eden ve yüzyılın son çeyreğinde artık buhran seviyesine gelerek Osmanlı maliyesinin iflasıyla sonuçlanan ekonomik krizden en çok etkilenenler, sabit gelirli memur ve ulema kesimiydi.³⁸ Bunun sonucu olarak imkanı olanlar memurluktan ayrılmakta³⁹ bulamayanlar ise Bâbîâlî'ye maaşlarının artırılması veya düzenli olarak ödenmesi için arzuhâl göndermekteydi.⁴⁰ Arşiv kayıtlarına bakıldığında bu tür dilekçelerin 19. yüzyılın ortalarına doğru başladığı, Osmanlı Devleti'nin çöküşüne kadar artarak devam ettiği görülmektedir.⁴¹ 1870 ve 1880 yıllarına gelindiğinde maaşların düzenli ödenememesi artık kriz boyutuna ulaşmıştır.

Maaşını düzenli alamayan veya aldığı maaş ile geçinemeyen memur kesimlerinden biri de imam-hatiplerdi. Padişah imamları başta olmak üzere Ayasofya gibi büyük selâtin camii imam-hatiplerinden küçük mescit imamlarına kadar tüm cami imamları Bâbîâlî'ye maaşlarının artırılması veya birikmiş maaşlarının ödenmesi için arzuhâl gönderiyordu. Söz gelimi Ayasofya-i Kebîr Camii'nin her üç imamı aylık 75 kuruş olan maaşlarının oldukça düşük olduğunu, ayrıca lojmanlarının da bulunmadığını zikrederek yeteri kadar fodula (ekmek), maaş ve meşruta (lojman) isteğinde bulunmaktaydılar.⁴² Yine Molla Zeyrek Mahallesi'ndeki Kebir Kilise Camii imam, hatip ve müezzinleri maaşlarının düşüklüğünden şikâyet ederek zam talebiyle arzuhâl takdim etmişlerdi.⁴³ Yûşa Camii imam-hatibi Mehmet Efendi günlük 2 akçe maaş ile geçinemediğini ifade ederek zam istemekteydi.⁴⁴ Hırka-i Şerif imamları da maaşlarına zam yapılması için arzuhâl takdim etmişlerdi.⁴⁵ Topkapı Sarayı'nda bulunan

³⁶ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 324.

³⁷ BOA, İ. DH, No. 946, Gömlek No. 74899; No. 949, Gömlek No. 75094; No. 940, Gömlek No. 74408; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzatı* [Y. PRK. ML], No. 18, Gömlek No. 48; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Hazîne-i Hassa* [Y. PRK. HH], No. 6, Gömlek No. 52; Ayrıca bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı* [Y. A. HUS], No. 180, Gömlek No. 10.

³⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, 116.

³⁹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyoekonomik Etkileri* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996), 160-162.

⁴⁰ Nursel Manav, *Mülkiye Tekâüd Sandığı Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 20, 58-59, 87.

⁴¹ Konu ile ilgili bazı arzuhâl örnekleri için bk. BOA, İ. DH, No. 787, Gömlek No. 63944; No. 882, Gömlek No. 70339; No. 887, Gömlek No. 70598; No. 882, Gömlek No. 70338; Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi Evrakı* [A. MKT. MHM], No. 486, Gömlek No. 58; Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi* [MF. MKT], No. 75, Gömlek No. 68; BOA, MF. MKT, No. 74, Gömlek No. 14; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Hazîne-i Hassa* [Y. PRK. HH], No. 3, Gömlek No. 22; BOA, Y. PRK. ML], No. 5, Gömlek No. 11.

⁴² BOA, İ. DH, No. 75, Gömlek No. 3736.

⁴³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektûbi Kalemi Nezâret ve Devâir Kalemi* [A. MKT. NZD], No. 274, Gömlek No. 68.

⁴⁴ BOA, İ. DH, No. 489, Gömlek No. 33061. (5 Mayıs 1862 tarihli tezkireye göre Mehmed Efendi'nin zam talebi kabul edilmişti. bk. BOA, A. MKT. NZD, No. 416, Gömlek No. 81.)

⁴⁵ BOA, A. MKT. NZD, No. 275, Gömlek No. 47. Ayrıca bk. BOA, A. MKT. MHM, No. 131, Gömlek No. 89; BOA, İ. DH, No. 140, Gömlek No. 7184; No. 209, Gömlek No. 12126.

Sofa Camii imamı Ahmed Efendi ise birikmiş 1400 kuruşun kendisine ödenmesini istiyordu.⁴⁶ Bu münferit istekler yanında toplu zam istidalarına ait birçok örnek de vardır. Söz gelimi İstanbul'da bulunan vüzera cami imam, hatip ve görevlileri maaş zammı ile ilgili bir arzuhâl takdim etmişlerdi.⁴⁷ Bu arada bazı mahalle imamaları, maaşlarına zam yapılan diğer imam-hatipler gibi kendi maaşlarına da zam yapılmasını arzu ediyorlardı.⁴⁸ 30 Temmuz 1858 tarihli tezkirede, imam ve hatiplerin zam istekleri yerine getirilmemiş olmalı ki tekrar aynı minvalde topluca arzuhâl gönderdikleri zikredilmekte ve gereğinin yapılması emredilmekteydi.⁴⁹ 18 Mayıs 1859 tarihli kayıta ise vüzera cami imamlarının selâtin cami imamlarına yapılan zam gibi kendilerine de zam yapılmasını içeren toplu bir arzuhâl takdim ettikleri ifade edilmekteydi.⁵⁰

Bâbîâlî'ye gönderilen bu istidaların sonuçsuz kalması ve maaşların düzensiz olarak ödenmeye devam edilmesi üzerine imamlar bu defa oldukça etkili bir yola başvurarak topluca fakat bir lider öncülüğünde ve daha organize bir arzuhâl teşebbüsünde bulunmuşlardı.⁵¹ Aslında bu dönemde Bâbîâlî'ye maaşların artırılması veya birikmiş olanların (mütedâhil) ödenmesi ile ilgili arzuhâl takdimi, sık rastlanan ve alışılacelmiş bir uygulamaydı. Ancak Mâbeyn-i hümayûnca kaleme alınan tezkirelere bakıldığında bu defa takdim edilmek istenen arzuhâlin sarayı oldukça telaşlandırdığı görülmektedir. Zira öncelikle bu teşebbüs daha organize ve tehditkâr görülmüyordu. Teşebbüsün bir lideri vardı. O da selâtin camilerinden Eyüp Camii Başımamı Mehmed Akif Efendi idi.

Söz konusu arzuhâlde İstanbul'da bulunan selâtin cami imam, hatip, müezzin ve kayyımlarının mührü bulunuyordu. Ancak takip ettiğimiz yazışmalarda adı en çok zikredilen şahıs Hafız Mehmed Akif Efendi idi. Oğlu Sıhhiye Tahrirat Mümeyyizi Hasan Ahsen Efendi'nin verdiği bilgilere göre Akif Efendi, İstanbul doğumlu olup ilmiye tarîkindendi.⁵² Kaleme aldığı hadîs-i şerif tercümesine dair eserinin basımına izin verildiğine işaret eden 3 Ocak 1876 tarihli tezkire bu bilgiyi doğrulamaktadır.⁵³ 14 Ağustos 1883 tarihinde yani arzuhâl olayından bir yıl önce saraya sunulan arzda Akif Efendi'ye 3. dereceden Mecîdi Nişanı verilmesi talebi, onun itibarı hakkında bilgi vermekte ayrıca bu olayda öne çıkmasının sebebini açıklamaktadır.⁵⁴ Vefat eden oğlu Hasib Efendi'nin münhal maaşının eşi Münife Hanım'a bağlanması söz konusu edildiği 22 Mayıs 1892 tarihli hulâsada Akif Efendi hakkında *kudemâyı dâ'iyân* ifadesi kullanılmakta bu sebeple istidasının yerine getirilmesi istenmektedir.⁵⁵ 6 Şubat 1902 tarihinde Sadrazam Said Paşa tarafından Seraskerliğe gönderilen iradede Akif Efendi'nin Eyüp Başımamı olarak o yıl Hırka-i Şerif ziyaretine katıldığı ve bu esnada II. Abdülhamid'e, mülazım olan

⁴⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı* [TS. MA. e], No. 599, Gömlek No. 55. Hünkâr imamlarının birikmiş maaşları için bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi* [DH. MKT], No. 1389, Gömlek No. 71; BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Defter-i Hâkânî Nezâreti Maruzatı* [Y. PRK. DFE], No. 1, Gömlek No. 9; BOA, BEO, No. 214, Gömlek No. 16035; No. 459, Gömlek No. 34425.

⁴⁷ BOA, EV. d, No. 32073.

⁴⁸ BOA, A. MKT. NZD, No. 230, Gömlek No. 99.

⁴⁹ BOA, A. MKT. NZD, No. 267, Gömlek No. 100.

⁵⁰ BOA, A. MKT. NZD, No. 281, Gömlek No. 55.

⁵¹ Arşiv vesikaları maaşların zamanında ödenmeme probleminin sonraki yıllarda da devam ettiğini göstermektedir bk. BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Defter-i Hakani Nezâreti Maruzatı* (Y. PRK. DFE), No. 1, Gömlek No. 9; BOA, BEO, No. 214, Gömlek No. 16035; No. 459, Gömlek No. 34425.

⁵² Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Memur Sicil Zarfları* [DH. SAİD. MEM], No. 10, Gömlek No. 19.

⁵³ BOA, MF. MKT, No. 32, Gömlek No. 138.

⁵⁴ BOA, İ. DH, No. 892, Gömlek No. 71031.

⁵⁵ BOA, BEO, No. 7, Gömlek No. 456.

oğlunun yüzbaşılığa terfisi için arzuhâl takdim ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁶ Aynı yılın eylül ayında kaleme aldığı arzuhâl ise onun Eyüp Camii başımamlığı ile birlikte Ayasofya vaizi olduğunu göstermektedir.⁵⁷ Tüm bunlar Akif Efendi'nin uzun yıllar Eyüp Camii'nde birinci imam olarak görev yaptığına ve din görevlileri arasında müstesna bir konuma sahip olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte arşiv vesikaları Akif Efendi'nin arzuhâl olayında öne çıkmasının sadece itibarıyla ilgili olmadığını göstermektedir. Nitekim 9 Mayıs 1880 tarihli arzuhâlinde Akif Efendi, Eyüp Camii ve Eyyub el-Ensarî'nin türbesinde görevli müezzin ve türbedarların sekiz aydır maaşlarını alamadıklarını zikretmekte ve birikmiş maaşlarının ödenmesini istemektedir.⁵⁸ Sadece bundan ibaret olmadığı anlaşılan Akif Efendi'nin bu tür istidaları, onun maaş hususundaki sıkıntıya birçok yönden vâkıf olduğunu düşündürmektedir.

Osmanlı Arşivi'nde Yıldız Arzuhâl Jurnal fonuna kayıtlı arzuhâl, *mahzar* türüne girmekte olup 108 din görevlisinin mührünü taşımaktadır.⁵⁹ Arzuhâl, mahzarlarda olduğu gibi usule uygun bir şekilde tarihsiz olarak kaleme alınmıştır. Mahzarın sonunda mühürlerden önce “Hazret-i Halid Efendimizin Hatibi” ifadesiyle Eyüp Camii hatibi Hafız Mehmet Akif Efendi'ye işaret edilmesi dikkat çekicidir. Mahzarın temel konusu maaşlardır. Arzuhâl aslında övgülerle dolu olup muhtevasında sultanı veya idareyi rahatsız edecek herhangi bir konu bulunmamaktadır. Dolayısıyla bazı kısımları yırtılmış olan arzuhâlin içeriğinden ziyade takdim şeklinin sarayı endişelendirdiği anlaşılmaktadır. Öneminden dolayı aslını buraya aldığımız, sadeleştirilmiş halini ise dipnotta verdiğimiz arıza şu şekildedir:

“Cenâb-ı Hâlık-ı Kâinât masdar-ı hayrât u müberrât ve menbâ-ı ihsân ve hasenât olan pâdişah-ı takvâ-penâh ve şehinşâh ve bâis-i iktinâh ve efendimiz hazretlerini ilâ-yevmi'l-arasât serîr-i şevket-masîr-ı tâc-dârlarında kâim ve zılâl-i bî-misâl-i hümayûnların üzerlerimizde sâyebân ve dâim buyursun Âmin. Cûlûs-i meyâmin-me'nûs-i hazret-i hilâfet-penâhîlerinden beru aktâr-ı cihânda şa'sâ-feşân olan neyyîr-i eltâf me'âlî-a'tâf-ı mülûkâneleriyle müstağrak lücce-i inâyet ü âtifet olan bendegân-ı sıdk-ı nişânları misülli dâi-yi kemînelerinin dahi şimdiye kadar mazhar olduğumuz in'âm-ı lâ-tuhsâ-yı şehriyârîlerinin ifâ-yı hakk-ı teşekkür ve mehmedetten 'âciz iken âlâ-yı sâbika-i zillullâhîlerine 'ilâve-i lâhika ve fâika olmak üzere medâr-ı intî'âş olan ma'âs-ı dâ'iyânelerimizin tezyîdiyle ez-ser nev-çerâğ ve ihyâ buyurulmaklığımız husûsuna irâde-i mülhimiyet-i ifâde-i cenâb-ı cihân-bânîlerinin şeref-müteallik ve sudûr buyurulduğu istibşâr kılınmış olmasıyla her zemân farîza-i zimmet-i memlûkiyet ve nâtika-pîrâ-yı musâdakat-ı dâ'iyânemiz olan füzûnter-i ömr ü ikbâl ve (yırtık) sitânîlerin evlâd u iyâlimiz kullarıyla birlikte yâd ü tekrâr ve îsâl-ı kabûl-gâh-ı cenâb-ı perverdigâr kılınmış ve kılınmakta olduğunun min-gayr-i had südde-i seniyye-i hazret-i tâc-dâr-ı a'zamîlerine arza ictisâr eyledik. Ol-bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr u fermân ve eltâf-ı bî-pâyân velî-nî'met-i 'âlem ve velî nî'met-i hilâfet- 'unvân efendimiz hazretlerindir.”⁶⁰

⁵⁶ BOA, Y. A. HUS, No. 424, Gömlek No. 98.

⁵⁷ BOA, BEO, No. 1920, Gömlek No. 143930.

⁵⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y. MTV], No. 3, Gömlek No. 86.

⁵⁹ Mahzar, Arapça (حضر) “hazar” kökünden türemiş bir ism-i mekân olup, “hazır bulunan yer, huzur, huzur yeri, sicil, defter” anlamlarına gelmektedir. Osmanlı diplomatiğinde ise arzuhâl, resmî makamlara verilmek üzere hazırlanmış şikâyet, talep, teşekkür vs. konuları ihtiva eden çok imzalı kâğıt manasına gelmektedir. Bir köy veya kasaba ahalisi, meslek grupları, imam-hatipler, alimler, muallimler ve talebeler hatta aynı ailenin fertleri, farklı konuları veya kendilerince- adil olmayan hususları ve taleplerini ifade etmek için toplu arzuhâl verebilirlerdi. bk. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 2/391; Mehmet İpşirli, “Mahzar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/398; Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 315; Sarıyıldız, *Sokak Yazıcıları*, 6.

⁶⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâl Jurnal [Y. PRK. AZJ], No. 55, Gömlek No. 64: “Kâinatın yüce yaratıcısı, hayır ve faziletlerin kaynağı, bütün iyiliklerin ve bereketlerin menbâi olan takvanın sığınağı, padişahların

2. II. Abdülhamid'in Arzuhal Problemini Çözüm Usulü

Bu çalışmaya konu olan mahzarın şekil ve muhtevası prosedüre uygun olsa da takdim biçimi ve çevresinde gelişen olaylar çok farklıydı. Alınan istihbarata göre arzuhâl bu kez mutat olduğu üzere Bâbü'lî'ye değil doğrudan padişaha sunulmak isteniyordu.⁶¹ Tezkirede "...bu kere Eyyub Câmi-i Şerîfi Başımamı Akif Efendi sâir bazı eimme ve hutebânın hâkipâ-yı şâhâneye takdîm etmek üzere arzuhâl tanzîm etmekte oldukları..." belirtiliyordu. Hatta bunun daha ilerisi de söz konusuydu. Tezkireye göre imam-hatiplerin kendilerine sahip çıkılmaz yani istekleri yerine getirilmezse görevlerini terk edecekleri, ellerindeki beratları iâde edecekleri ve hatta camileri kapatmak gibi bazı uygunsuz hallere tevessül edecekleri ihbar edilmişti.⁶² Aslında bu dönemde devlet, *tâtil-i eşgal* olarak ifade edilen grev olaylarından büsbütün habersiz değildi. Malî sıkıntının tüm kesimler tarafından hissedildiği 1870'ler sonrası grev sayıları da artmıştı. 33 yıllık II. Abdülhamid döneminde toplam 83 grev yapılmış, bunun 55'i İstanbul'da olmuştu.⁶³ Ancak insanları doğrudan etkileme imkanına sahip, mahallenin resmî idarecileri ve gayri resmi lider ve önderleri kabul edilen imam-hatiplerin, camileri kapatmak suretiyle görev bırakmaları tarzında bir eylem, o ana dek görülmuş bir teşebbüs değildi. Oldukça tehlikeli sonuçlar doğurabilecek bu tarz bir eylem jurnali, padişahı kaygılandırmış olmalıdır. Sultan Abdülaziz'in hal'ine ortam hazırlayan medrese talebelerinin (suhtelerin) çıkardığı isyanda olduğu gibi⁶⁴ İstanbul'daki selâtin cami imam ve hatiplerinin başını

sultanı, hakikatin idrakine sebep olan efendimiz kıyamete kadar haşmetli tahtında sağlam bir şekilde otursun ve eşsiz sultanlara layık gölgesi üzerimizde olsun ve sonsuza dek sürsün. Amin. Halifeliliğin sığınağı olan hazretin kutlu tahtına çıkışından beri, tıpkı onun yüce saltanatının nuruyla dünyanın her tarafında parlayan lütuf ve merhamet denizine dalmış olan sadık hizmetkârları gibi sizin aciz duacılarınız da bugüne kadar mazhar olduğumuz sayısız saltanat lütuflarına karşı şükran ve övgünün gereğini yerine getirmekten acizdir. Böyleyken Allah'ın gölgesi olan sultanın geçmiş lütuflarına sonradan ve yüce bir ilave olarak, daha iyi olmasını sağlamak gayesiyle, maaşımızı artırmak suretiyle bizi yeniden canlandırıp aydınlatarak âlemin koruyucusu olan padişahın iradesinin en yüce şekilde buyurulduğunun müjdesini almakla, hizmetkarlığımızın daimî yükümlülüğü ve samimi bağlılığımızın bir ifadesi olarak onun ömrünün uzaması ve ikbâli için () biz, çocuklarımız ve ailemiz yüce Allah'ın kabul etmesi için dua ettiğimizi haddimiz olmayarak ulu padişahın kutlu eşiğine sunmaya cesaret ettik. Bu hususta ve her türlü durumda emir, ferman ve sonsuz lütuflar, âlemin ve hilafetin velinimetini olan efendimize aittir."

⁶¹ I. Meşrutiyet'in ilanı ve Kanun-ı Esasî'nin kabulüyle asırlarca aksatılmadan ve titizlikle uygulanan arzuhâl hakkı ilk defa II. Abdülhamid döneminde bir hukuk metnine girdi. (bk. *Düstûr*, Birinci Tertip, (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299), 5.) Ayrıca arzuhâllerle ilgili olarak Meclis-i Mebusan Arzuhâl Encümeni kuruldu. Meclisin ilga edilip Kanun-ı Esasî'nin kaldırıldığı sıkı devirde de arzuhâl hakkı kaldırılmamıştı. (bk. Sarıyıldız, *Sokak Yazıcıları*, 26.) Hatta II. Abdülhamid'in bu hakkın kullanılmasını takip ettiği ve bu konuya özen göstermeyen idarecileri -sadrızam da olsa- sert bir şekilde uyardığı vesikalara da yansımıştı. Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı* [Y. PRK, BŞK], No. 7, Gömlek No. 86.

⁶² BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 56-2.

⁶³ II. Abdülhamid dönemi grevleriyle ilgili daha geniş bilgi için bk. Hasan Doğan, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi'nde Grev Hakkı ve Tatil-i Eşgal Kanunu", *Belleten* 82/293, (Nisan 2018), 273; Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 206-214; a. mlf, "II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda İşçi Hareketleri," (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş., 2013), 313-314; Grevler, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı, İstanbul 1994), 3/424.

⁶⁴ 11 Mayıs 1876 tarihinde medrese talebeleri isyan etmiş, ayaklanma kısa sürede yayılmış ve hükûmet değişikliğine sebep olmuştu. Yeni hükûmette etkin olan Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Mütercim Rüştü Paşa ve Hayrullah Efendi bir süre sonra Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmişlerdi. Daha geniş bilgi için bk. A. Cevdet Paşa, *Maruzat*, haz.

çektığı benzer bir teşebbüs de arkasına halk desteğini alıp padişaha karşı bir nümayişin fitilini ateşleyebilirdi. Zaten başta padişahlar olmak üzere tüm idareciler, halkın tepkisini toplu arzuhâl takdim edip, bundan bir sonuç elde edemeyince de işi daha ileriye taşıyarak gösteri yapma tehdidinde vardırımlarından çekinirlerdi.⁶⁵

İşte tüm bu sebeplerden dolayı arşiv kayıtları bu ihbarların sarayı ciddi anlamda telaşlandırdığını göstermektedir. 31 Ocak 1884 Perşembe günü yani ilk tezkireden üç gün sonra Mâbeyn'den Sadâret'e gönderilen başka bir tezkire, sarayın endişesinin arttığına işaret ediyordu. Tezkireye göre imam-hatipler arzuhâllerini cuma günü yapılacak selamlık töreninde bizzat takdim edeceklerdi.⁶⁶ Cuma selamlığı, reâyânın taleplerini bu çeşit arzuhâllerle padişaha arz etmeleri için önemli bir fırsat, hatta bu merasimin amaçlarından biri olsa da, öyle görülüyor ki padişah, söz konusu teşebbüsü bu şekilde değerlendirmiyordu. II. Abdülhamid batılı seyyah, büyükelçi ve gözlemcilerinin de hazır bulunduğu Cuma selamlığında, bir karışıklık veya nümayişe izin vermemişti. Zira Cuma selamlıkları halkın şikâyet ve taleplerini sultana arz etmek isteyenler için bir fırsat olduğu gibi, olay ve karışıklık çıkarmak hatta suikast düzenlemek isteyenler için de bir fırsattı.⁶⁷ Bundan dolayı II. Abdülhamid, Cuma selamlıklarında toplu arzuhâl verme konusuna daima mesafeli olmuştu. Padişahın bu şekilde topluca verilmek için düzenlenen mahzar veya mazbata türündeki arzuhâlleri engellemek istediğine dair bir çok örnek bunu teyid etmektedir.⁶⁸

Buraya kadar verilen bilgiler çerçevesinde, II. Abdülhamid'in imam-hatiplerin toplu arzuhâl girişimini, bir tehdit ve meydan okuma olarak algıladığı anlaşılmaktadır. Nitekim 27 Ocak Pazar

Yusuf Halaçoğlu (İstanbul: Çağrı Yayınları 1980), 228; Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 7/102-103.

⁶⁵ Sarıyıldız, *Sokak Yazıcıları*, 31-32. (Nitekim 18. yüzyıl İngiltere'sinde sokak kalabalıklarının ahlaki iktisat anlayışlarıyla ilişkin olarak ekmek gösterilerini inceleyen E. P. Thompson, *uzun vadede ayaklanma çıkabileceği tehdidinin ayaklanmanın kendisi kadar etkili olabileceğini* vurgulamaktadır. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 190.)

⁶⁶ II. Abdülhamid selamlık törenlerine çok önem veriyordu. Cuma selamlığı onun döneminde etkili bir güç gösterisi haline gelmiş, selamlık alayları bu devirde en gösterişli askerî kıtaların bir araya toplandığı, intizamlı geçitleriyle oldukça etkili merasimlerden biri olmuştu. Nitekim Cuma selamlığının birçok yabancı gözlemcinin hatıralarının önemli bir bölümünü teşkil etmesi, bu etkinin fazlasıyla verildiğini göstermektedir. Bu arada bu hatıraların birçoğunun Yıldız kütüphanesinde hala mevcut olması II. Abdülhamid'in selamlıkların Batı nezdindeki tesirinden haberdar olduğunu göstermektedir. II. Abdülhamid'i yakından tanıyan Arminius Vambery, onun her hareketinde Avrupa kamuoyunu hesaba kattığını, batı dünyasının hakkında neler söyleyip düşündüğüne çok fazla önem atfettiğini vurgulamaktadır. (bk. Kadir Kon, "II. Abdülhamid'e Kitapla Santajı: Alman Gazeteci Julius Grosser Tarafından Yazılması Tasarlanan Kitabın Hikâyesi", *İslam Araştırmaları Dergisi* 51 (2024), 86.) Gerek bu hatıralar ve gerekse Batı basınında Cuma selamlıklarıyla ilgili çıkan müspet havadisler, padişahın Cuma selamlığına daha fazla önem vermesine sebep olmuştu. Bu önem sebebiyledir ki cumartesi günü çıkan gazetelerin ilk haberleri süslü hatlarla yazılan bir gün önceki selamlık haberleriydi. bk. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, 106-107.

⁶⁷ İpşirli, "Osmanlılarda Cuma Selamlığı", (Halk-Hükümdar Münasebetleri Açısından Önemi), *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991), 470-471. 21 Temmuz 1905 tarihinde Ermeniler tarafından düzenlenen suikast, Cuma Selamlığı esnasında vuku bulmuştu. Daha geniş bilgi için bk. Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, 153-160; Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 60-63.

⁶⁸ Dersaadet, Galata ve Beyoğlu tütüncü esnafı ile Kasım Paşa ve Tophane sakalarının toplu arzuhâl teşebbüsleri ve engellenmeleri için bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı [Y. EE]*, No. 38, Gömlek No. 32. Ayrıca bk. BOA, *İ. DH*, No. 1973, Gömlek No. 84169; Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hususi [İ. HUS]*, No. 21, Gömlek No. 67.

günü bu teşebbüse engel olmak için harekete geçen padişah, sâdır olan iradesinde imam ve hatiplerin zaten fukaradan oldukları, maaşlarının da oldukça cüz'î olduğu, bu sebeple geçim sıkıntısına düşmelerinin tabii olduğunu ikrar ederek onları bu sıkıntıdan kurtarmak gerektiğini belirtmekteydi.⁶⁹ Söz konusu iradede mevzu ile ilgili neler yapılması gerektiği şu şekilde sıralanıyordu:

- Evkâf Nâzırı'nın başkanlığında Hazine-i Evkâf'ta bir komisyon kurularak öncelikle arzuhâl teşebbüsüne engel olunması.
- İmam ve hatiplere bir aylık maaşın hızlıca ödenmesi.
- Eski nâzir Abdülhalim Efendi'nin de komisyona davet edilmesi.
- Bundan böyle imam-hatip maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmesinin temini.
- Zenginlerin uhdesinde kalan vakıf paralarının tahsil edilmesi.
- Evkâf-ı Hümayûn hazinesince neler yapılabileceğinin etraflıca müzakere edilip, bir lâyiha'nın hazırlanarak -Meclis-i Vükelâ'ya arz edilmeden- kendisine sunulması.⁷⁰

Padişahın iradesi üzerine ertesi gün (28 Ocak Pazartesi) sadrazam Said Paşa'nın Evkâf Nezâreti'ne gönderdiği tezkirede imam-hatip maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmesi için sâdır olan iradeye rağmen Evkâf Hazinesince maaşların hâlâ ödenmediği, bundan dolayı imam-hatiplerin geçim sıkıntısına düştüğü anlatılıyordu. Bu sebeple Akif Efendi'nin diğer imam-hatiplerle beraber doğrudan padişaha “arzuhâl takdim etmekte oldukları ve mazhar-ı sahâbet edilemezler ise terk-i hizmet etmek gibi bazı hallerde bulunacakları(nın) ihbâr” edildiği belirtiliyordu. Said Paşa devamında imamların bu sıkıntıdan kurtarılmalrı için Evkâf Nazırı'nın başkanlığında bir komisyon kurulup maaş probleminin çözümünü istiyordu. Sâbık Evkâf Nâzırı Abdülhalim Paşa'nın da komisyona davet edilmesini isteyen Said Paşa, toplantıda maaşların düzenli olarak ödenmesi, hayır sahipleri tarafından medrese ve camilerde görevli hademe-i hayrata ödenmek üzere tahsis edilen, ancak zenginlerin uhdesinde kalan vakıf paralarının toplanması gibi Evkâf Hazinesi tarafından ıslah edilmesi elzem hususlar için neler yapılması gerektiğinin etraflıca müzakere edilip sonuçların bir lâyiha ile padişaha arz edilmesini istiyordu.⁷¹

30 Ocak Çarşamba günü Sadâret'e gönderilen cevabî tezkirede Evkâf Nazırı Kâmil Paşa, irade üzerine teşkil edilecek olan komisyona Abdülhalim Paşa'nın davet edildiğini ancak hastalığından dolayı mazeret belirttiğini,⁷² bunun üzerine başkanlığını kendisinin yaptığı hazine memurlarından oluşan bir komisyon kurduğunu belirtmektedir. Komisyonda cereyan eden müzakerelerin diğer evraklarla birlikte bir lâyiha ile arz edildiğini belirten Kâmil Paşa, İstanbul'da bulunan imaretlerin iyi yönetildiğini söyleyerek, cami görevlilerinin buralardan günlük fodula istihkakları ile beraber yemeklerini de düzenli bir şekilde aldıklarını kaydetmektedir. Padişahın iradesi üzerine *evvel be-evvel* bir aylık maaş ödenmesinin gerektiği ancak hazinenin bu meblağı ödeyecek imkana sahip

⁶⁹ İncelediğimiz 19. yüzyıla ait tevcih ve berat kayıtlarında imam-hatip maaşlarının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Vakfiyelerde tespit edilen maaşlar ise yüzyıllarca değişmemesi sebebiyle yüksek enflasyon karşısında sürekli eriyordu. İmam maaşları hakkında daha geniş bilgi için bk. Necati Döğüş, *Osmanlı Devleti'nde İmamlık Kurumu: Payitaht İmamları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2024), 271-288).

⁷⁰ BOA, İ. DH, No. 906, Gömlek No. 72026. Ayrıca bk. BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 56.

⁷¹ BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 55-5.

⁷² BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 55-4.

olmadığını belirten Paşa, ihtiyaç duyulan 350.000 kuruşun hızlıca ödenmesi için Mâlîye Nezareti'ne ödeme emri verilmesini istemektedir.⁷³

31 Ocak Perşembe günü yani ilk iradeden dört gün sonra, Sadâret'e gönderilen tezkirede II. Abdülhamid, imamların cuma günü yapılacak selamlık töreninde arzuhâl takdim edeceklerine dair gelen istihbaratın, hâlâ imamlara maaş ödenmediğini gösterdiğini vurgulamaktaydı. Maaş ile ilgili sâdır olan iradenin, şimdiye kadar ödemenin yapılmasını gerektirdiğini belirten padişah, maaşların gecikmeden ödenmesini, neticenin de kendisine arzını istemekte ve imamların kesin olarak engellenmesi ve susturulmasını emretmekteydi.⁷⁴ Gün içerisinde gönderilen diğer bir tezkire de aynı mealde ve şu şekildeydi: "İmam-hatiplerin yarın takdim etmek teşebbüsünde bulundukları arzuhâlin hemen elde edilip padişaha ulaştırılması, imam-hatiplerin arzuhal teşebbüslerine engel olunup susturulmaları ve maaşlarının hızlı bir şekilde ödenmesi, vakıfların ıslahı ile ilgili gerekli komisyonun Evkâf Nezâreti'nce vakit geçirilmesinden teşkil edilmesi..."

Padişah konu ile ilgili 28 Ocak Pazartesi günü ve bugün (31 Ocak Perşembe) sâdır olan irâdelerin gereğinin hemen yerine getirilmesini istiyor ve sonucun kendisine arz edilmesini te'kîden tekrarlıyordu. Zira ertesi gün Cuma Selamlığı düzenlenecekti. Selamlık töreninde arzuhâl takdimi ve buna bağlı ortaya çıkacak herhangi bir hadise yaşamak istemiyordu.⁷⁵ Ayrıca II. Abdülhamid önemli gördüğü iradeleri bizzat ve saati saatine takip ederdi. Özellikle acil veya çok önemli gördüğü olayları, gece yarısı sadrazam ve nazırları uyandırıp takip ettirerek cevap beklediği olurdu.⁷⁶ Arzuhâl konusu da bu kâbil hususlardandı. Bu sebeple padişah konuyu oldukça önemsiyor ve bilfiil takip ediyordu. Mâbeyn'den Sadâret'e konu ile ilgili aynı gün içerisinde birkaç tezkirenin gönderilmesi, sadrazamın da gelişmeleri yakından izlemesini zorunlu kılıyordu. Nitekim Sadrazam Said Paşa, padişahın mükerrer iradelerine cevaben yazdığı arîzada Sadâret'e gönderilen tezkirelerin saat 11'de (31 Ocak Perşembe) müzakere edildiğini belirterek gelişmeler hakkında bilgi vermektedir.

Öncelikle vakıfların ıslahı için kurulan komisyonun hazırladığı lâyiha ve evrakların Evkâf Nezâreti'nden geldiğinde arz edileceğini belirten paşa, haziran ayı için birkaç bin kuruş dağıtılabildiğini, geri kalanın bugün tamamlandığını, bir aylığın daha ödenebilmesi için Mâlîye Hazinesi'nde mevcut 3500 liranın Evkâf Nezâreti'ne aktarıldığını zikretmektedir.⁷⁷ Arîzada imam-hatiplerin hazırladıkları arzuhâlin ertesi gün cuma selamlığında takdim edileceği istihbaratının doğrulanmadığını söyleyen paşa, böyle bir teşebbüsün ihtimal dahilinde olması durumunda kendisine de ihbar edileceğini belirtmektedir. Paşanın tahkikatına göre böyle bir ihbar mevcut olsa dahi bunun asılsız bir jurnal olduğuna dair yeterli delil vardır. Nitekim gerek evkâf nâzırının ve gerekse zaptiye muavini Agâh Efendi'nin verdiği bilgiler bu istihbaratın doğru olmadığını göstermektedir. Eğer Said Paşa'nın tahkikatı doğru ise fıtraten evhamlı olan padişahın bazı abartılı

⁷³ BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 55-5.

⁷⁴ BOA, İ. DH, No. 1295, Gömlek No. 102200. Ayrıca bk. BOA, Y. A. HUS, 176, Gömlek No. 56-2.

⁷⁵ BOA, İ. DH, No. 1295, Gömlek No. 102202. Ayrıca bk. BOA, Y. A. HUS, 176, Gömlek No. 56-3.

⁷⁶ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid*, 16; Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 3/1287.

⁷⁷ BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 59-2.

jurnallerle daha çok evhamlandırıldığını söylemek mümkündür.⁷⁸ Bununla birlikte madem ki imam-hatiplerin bir aylıkları verilmiş ve diğerinin ödenmesi için de Maliye'den Evkâf Nezâreti'ne ödeme yapılmıştır, o halde böyle bir arzuhâle ihtiyaç da kalmamıştır. Ancak yine de ihtiyaten tahkikata devam edilerek arzuhâl takdimine meydan verilmemesi için zaptiye muavinine ve evkâf nazırına gerekli emirler verilmiştir.⁷⁹

3. Kurulan Komisyon ve Arzuhâl Krizinin Çözümü

II. Abdülhamid, Bâbîâlî'nin yönetimdeki tesirini azaltarak Saray bürokrasisini güçlendirince devlet işlerini de güvendiği ve kendisine sadık kişilerce teşkil ettiği komisyonlar aracılığıyla yürütmeye başlamıştı.⁸⁰ Zira padişah saltanatı boyunca tatbik edilen bütün politikaların fikir aşamasından uygulamaya geçirildiği zamana kadar her safhasını en ince ayrıntısına kadar bizzat takip etmişti. Bu işi de Yıldız Sarayı'nda danışmanlardan oluşan komisyonlar aracılığıyla yapmaktaydı. Danışmanların teşkil ettiği komisyonlar *alternatif bir hükûmet* gibi çalışırlardı.⁸¹ Bu komisyonlarda istihdam edilen danışmanların ırk, din ve hayat tarzına bakılmadığı, genel olarak liyâkatın daha da önemlisi *mutlak sadakatin* göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Yıldız Sarayı'na toplanan ve *gayriresmi bir parlamento* görüntüsü veren bu kalabalık danışmanlar grubunca teşkil edilen komisyonların bir kısmı geçici; bir kısmı ise dâimîydi.⁸² II. Abdülhamid teşkil edilen bazı komisyonlardan bir netice çıkmayacağını ve bunun bir vakit kaybı olduğunu bilse dahi saltanatı boyunca bu uygulamadan vaz geçmemiştir. Zira "Sultanın yönetim anlayışında duruma göre tavır almak, yani *pragmatizm* son derece ağır basar"dı.⁸³ Komisyonların yönetimdeki müessiriyetini anlamak için II. Abdülhamid döneminde idarî karar alma sürecine bakmak yeterlidir. Bazı araştırmalara göre bu süreç şu şekilde işlemekteydi: Sadaret'ten Yıldız Sarayı'na sunulan tüm teklifler önce ilgili komisyonlara havale edilmekteydi. Komisyonların fikirlerini ihtiva eden lâyhalar üzerine danışmanlar yazılı ve şifâhî görüşlerini arz ediyor, son sözü ise daima padişah söylüyordu. Bununla birlikte II. Abdülhamid'in komisyonlardan gelen fikirleri genellikle kabul ettiği görülmekteydi.⁸⁴ Padişah doğrudan Bâbîâlî veya Saray ile alakalı olmayan ancak Yıldız'a intikal eden konuları da, ilgili kurumlarda teşkil ettirdiği komisyonlara havale ederek çözmeye çalışmaktaydı.⁸⁵

⁷⁸ II. Abdülhamid'in uzun yıllar mâbeyn başkâtipliğini yürüten Tahsin Paşa, padişahın yaradılışça vehimli olduğunu, ancak çevresindeki kişilerin bu vehmi tahrik ettiklerini nakletmektedir. bk. Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid*, 13.

⁷⁹ BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 59-1.

⁸⁰ Adem Ölmez, "Askeri Teftiş Komisyonunun Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Tarih Dergisi* 43 (Haziran 2012), 117.

⁸¹ Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 20

⁸² Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları* 47 (2016), 25.

⁸³ Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbîâlî'yle İlişkileri", *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 2/290-291.

⁸⁴ Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar*, 20; Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", 25.

⁸⁵ Bunlardan biri şehremaneti ile alakalı bir konu olup şu şekilde kaydedilmişti: "Bu husus şehremanetine ait olmağla evrâk-ı mezkûre şehremânetine gönderilerek orada Şehremîni Rıdvan Paşa tarafından intihâb ve ta'yîn olunacak emânet erkânından üç-dört zattan mürekkeb bir komisyon tarafından keyfiyyetin etrâfıyla tedkik olunması ve netîce-i tedkikât ve kararlarının bir muhtıra ile emânet vasıtasıyla Sadâret'e arz eylemeleri ve ba'dehû Sadâretçe

II. Abdülhamid, saltanatı boyunca başvurduğu bu yöntemi arzuhal konusunda da uygulamış ve konu ile ilgili vakit geçirilmeden bir komisyon kurulmasını istemişti. Nitekim Said Paşa'nın aynı gün saraya takdim ettiği diğer arıza vakıfların ıslahı ile ilgili komisyonun hazırladığı lâihayı arz etmek için kaleme alınmıştı. Belgede komisyonun görüştüğü konuların veciz bir ifade ile özeti yapılmaktadır.⁸⁶ 30 Ocak Çarşamba günü toplanan komisyon, Evkâf Hazinesi'nin kıdemli ve tecrübeli çalışanlarından Meclis İdare Reisi Seyyid Ali Rıza, Muhasebe-i Umumiye Müdürü Ahmet Naci, Vâridat-ı Masarifât Müdürü ve Tahsilat Müdürü Bekir Sıtkı ile Hasan Hüseyin Efendilerden oluşmaktaydı. Komisyonun başkanı Evkâf Nazırı Kâmil Paşa'ydı. Komisyona olayda en çok adı geçen Eyüp Başımamı Akif Efendi de davet edilmişti. Müzakere edilen başlıca konular şunlardı:

- Maaş konusu: İmam-hatiplere hızlıca birer maaş verilmesi, bundan böyle maaşların düzenli olarak ödenmesi.
- Hayır sahipleri tarafından medrese ve camilere tahsis edilen ve oralarda görev yapanlara şart koşulan paralardan zenginlerin uhdelerinde kalanların geri alınması.
- Başta camiler olmak üzere hayır kurumlarının bayındır hale getirilmesi, özellikle yıkılmaya yüz tutanların da imar ve ihyası.
- Evkâf Hazinesi'nin ıslah edilmesi için atılacak adımların ayrıntılı bir biçimde müzakere edilmesi.
- Daha önce evkâf gelirlerinden Mâlîye Hazinesi'nin idaresine geçen meblağın tespiti ve açıklanması.
- Müzakereler sonunda çıkacak kararların bir layiha ile padişaha takdim edilmesi.⁸⁷

Takdim edilen layiha incelendiğinde başlıca konunun imam maaşları olduğu ve Akif Efendi de komisyonda bulunduğu için bu mevzunun ayrıntılı bir şekilde görüşüldüğü anlaşılmaktadır. Layihada imamlara birer aylıklarının dağıtıldığı, kalan cüz'î miktarın da verilmekte olduğu belirtilmekte, bu vesileyle imam-hatipler tarafından hazırlanan arzuhâle de temas edilmektedir. Layihada imam-hatipler kastedilerek hademe-i hayrattan bazılarının bir arzuhâl düzenleyerek takdim için Akif Efendi'ye verdikleri belirtilmekte, ancak Akif Efendi'nin bu istidanın takdimini münasip görmeyerek beklettiği vurgulanmaktadır. Bu ifadelere, II. Abdülhamid'in endişelerini gidermek için layihada yer verildiği anlaşılmaktadır.

Komisyonda hazine kayıtlarına müracaat edilerek 1298 (1882-1883) malî yılı özetlerinden elde edilen gelir ve giderlerin mukayesesi müzakerelerin asıl noktasını teşkil etmiştir. Ele alınan diğer konu zenginlerin elinde bulunan ve kira gelirleri olan çiftliklerdir. Bu çiftlikleri işleten zenginler kira gelirlerini ödemedikleri gibi ileride ödememek için de konuyu mahkemelere taşımakta ve işi sürüncemede bırakarak bu meblağı Evkâf Hazinesi'ne göndermekten imtina etmektedirler. Bu sebeple vakıf masrafları ve maaşlar düzenli olarak ödenememektedir. Komisyonun hazırladığı cetvelde Mahmud Celaleddin Paşa, Ahmed Celal Paşa, Avni Paşa'nın oğlu Fuad Bey, Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa ve varisleri, Damad Mahmud Paşa gibi zenginlerin tasarruflarında bulunan vakıf

de ne yapılacak ise li-eclî'l-istîzân arzı...". bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı Defterleri [YEE. d]*, No. 183, vr. 16. II. Abdülhamid'in komisyon teşkili ile ilgili diğer emirleri için bk. YEE, d, No. 182, vr. 49-50; No. 183, s. 111.

⁸⁶ BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 55.

⁸⁷ bk. BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 55-6.

çiftliklerinin ödemeleri gereken meblağın miktarı 1.905.957 kuruştur.⁸⁸ Aslında bu kiralar, şer'î senede dayandığından mirî mallar gibi mahkemeye gerek kalmadan tahsil edilmesi gerekmektedir. Ancak birçoğu paşa veya paşazâde olan zenginlerin baskısı sonucu, adliye olayı sürüncemede bırakmaktadır. Kiraya verilen çiftlik gelirlerinin tasarruf senetlerindeki hükme göre tahsil edilmesi halinde, Evkâf Hazinesi'ndeki açığın önemli bir kısmı kapatılabilecektir.

Komisyounun ele aldığı diğer konu mülhak vakıfların karşılaştığı zorluklardı. Mütevelliler tarafından idare edilen söz konusu vakıfların öşür hasılatı bedele bağlanarak 1875-1876 yıllarından beri Maliye Hazinesi tarafından idare olunmaktadır. Söz konusu bedellerin hasılat ödemelerinin geciktirilmesi sebebiyle Evkâf Hazinesi mülhak vakıflardan ödenek alamamaktadır. 1/5 olarak kararlaştırılan bedellerin mütevellilere ödenmesi halinde, bu paralar şart koşulan hayır kurumlarının imarına hizmet edecek, diğer vilayetlerdeki cami ve mescitlerin tamiratlarına da özen gösterilecektir.

Cuma selamlığından bir gün önce yani 31 Ocak Perşembe günü Evkâf Nâzırı Kâmil Paşa'dan Sadâret'e gönderilen tezkirede, imam-hatiplerin Haziran maaşlarının ödendiği, Temmuz maaşlarının ödenmesi için aynı akşam Mâliye Hazinesi'nden 350.000 kuruş alındığı belirtilmekteydi. Kâmil Paşa, cumartesi günü dağıtılacak maaşlar sebebiyle gazetelerde ilan verilmesi konusu için gerekenin yapıldığını ifade ediyordu. Bu arada padişahın dağıtılan maaşlarla ilgili imam ve hatipler tarafından arzuhâl tertip edilip edilmediğini sorması üzerine Kâmil Paşa böyle bir teşebbüse dair bilgi olmadığını söylemektedir. Kâmil Paşa devamında daha önce imam hatipler tarafından kaleme alınıp padişaha takdim edilmek üzere Akif Efendi'ye verilen arzuhâlin akıbeti ile ilgili de bilgi vermektedir. Bundan sonra maaşların düzenli olarak ödeneceğine dair iradenin kendisine tebliğ edilmesi üzerine bu arzuhâlin takdiminden vazgeçilmiştir. Ancak oldukça endişeli olan padişahın bu arzuhâlin Akif Efendi'den alınıp kendisine teslim edilmesini istemesi üzerine Kâmil Paşa, Akif Efendi'de bulunan arzuhâlin alınması için bir görevli gönderildiğini, söz konusu istidanın kendisine ulaşır ulaşmaz saraya takdim edileceğini söyleme ihtiyacı hissetmiştir.⁸⁹ Evkâf Nâzırı'nın Sadâret'e yazdığı bu tezkire üzerine Said Paşa, Mabeyn-i Hümayûn'a müjdeli haberi şu şekilde duyurmuştur:

“Müşârun-ileyhden şimdi alınan tezkire leffen irsâl-ı savb-ı sâmilîleri kılındı. Me'âline nazaran eimme ve hademenin tesviye-i maaşları istid'âsiyle evvelce tertîb ettirilen arzuhâlin maaş ve vazîfelerinin tesviyesine teşebbüs olunmasından dolayı takdîmi tehhür ederek Hazret-i Hâlid Câmî-i şer'îfi imâmı Âkif Efendi nezdinde kaldığı ve arzuhâlin nezârete irsâli için imâm mûmâileyhe haber gönderildiğinden vürûdunda irsâl kılınacağı anlaşılmış olmağla atebe-i 'ulyâya arzı mütemennâdır efendim”.⁹⁰

Sonuç

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde buhran olarak nitelendirilen ve maliyenin iflası ile sonuçlanan ekonomik krizden en çok etkilenenler, sabit gelirli memur ve ulemâ kesimiydi. Memurların aldıkları maaşlar yüksek enflasyon karşısında her geçen gün erimekteydi. Maaşlar düzenli olarak ödenemiyordu. Ekmek fiyatları, kâğıt para rejiminin kötü yönetilmesi sebebiyle sabit tutulamıyor, bu

⁸⁸ BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 55-10.

⁸⁹ BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 56-3.

⁹⁰ BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 56-1.

durum halkta endişe ve ümitsizliğe sebep oluyordu. Bunun sonucu olarak imkânı olanlar devlet memurluğundan ayrılıyor; imkân bulamayanlar ise Bâbîâlî'ye maaşlarının artırılması ve düzenli olarak ödenmesi için sürekli arzuhâl gönderiyordu. Bu kesimlerden biri de imam ve hatiplerdi. Evkâf Nezâreti'nin kuruluşu ve maaş reformu ile devlet kapısına bakan birer memur haline getirilen imamların maaşları, diğer memurlara kıyasla daha düşük kalmaktaydı. Fakat bu cüz'î meblağı da düzenli olarak alamıyorlardı. Bâbîâlî'ye gönderilen istidallardan netice elde edilememiş olması, imamları daha organize ve etkili bir yola sevk etmişti. O da tüm selâtin cami imam, hatip ve diğer görevlilerinin mührünü taşıyan bir istidanın hazırlanarak doğrudan padişaha takdim edilmesiydi.

Padişah, planlanan hadiseyi jurnal teşkilatı sayesinde önceden haber almıştı. Yıldız'a ulaşan istihbarat temelde doğru olmakla birlikte istidanın cuma selamlığında bizzat padişaha takdim edileceği, ayrıca arzuhâlin dikkate alınmaması halinde imam hatiplerin beratlarını iâde edip, cami kapılarına kilit vuracakları yönündeki haberlerin doğrulanmadığı görülmektedir. Bu tür jurnallerin II. Abdülhamid'i oldukça endişelendirdiği ve bunun bir sonucu olarak olayın üzerine ısrarla gittiği anlaşılmaktadır. Öyle görülüyor ki padişah, olayı bir meydan okuma olarak algılıyor ve her ne pahasına olursa olsun bu teşebbüsün önüne geçilmesini arzuluyordu. Diğer arşiv vesikaları göz önünde bulundurulduğunda padişahın bu tür toplu girişimlerden zaten çekindiği ve sürekli olarak bunları engelleme yoluna gittiği görülmektedir. Padişahın bu reaksiyonu, Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi ve cinayeti, V. Murat'ın aklî dengesinin bozulduğundan dolayı tahttan indirilmesi, Çırağan Vak'ası ve kendisine düzenlenen suikast hadiseleri gibi dönemin olağanüstü olayları ile birlikte değerlendirildiğinde ayrı bir anlam kazanmaktadır.

Arzuhâl olayı sarayda beklenenin üzerinde yankı uyandırmıştır. Nitekim padişah her olağanüstü gelişmede olduğu gibi bu konu ile ilgili de bir komisyon kurulmasını irade buyurmuştur. Ancak komisyonun teşkili, maaş probleminin çözümü anlamına gelmiyordu. Zira problem daha derinlerde ve yapısalı. Bununla birlikte komisyonun padişaha sunmak için hazırladığı lâyiha ve ek belgeler oldukça önemlidir. Zira bu belgeler büyük ümitlerle kurulan Evkâf Nezâreti'nden sonra vakıfların içine düştüğü malî duruma, daha doğrusu perişanlığa gerçek rakamlarla ışık tutmaktadır. Lâyihada dikkat çekilen en önemli problem evkâf gelirlerinin merkezî hazineye toplanmasıydı. Önceleri vakıfların ihtiyaç duyduğu maaş, bakım ve onarım paralarının merkezî hazineden düzenli olarak ödeneceği vadedilmiş, ancak hazinenin açığı büyüdükçe bu söz tutulmamıştı. Yani evkâfın merkezde toplanan paralarına hükûmet tarafından geri ödenmemek üzere bir nevi el konuluyordu. Bunun sonucu olarak içlerinde birçok cami ve mescidin bulunduğu vakıf binaları bakımsızlıktan yıkılmaya yüz tutarken, diğer vakıf çalışanları gibi imam-hatiplerin maaşları da ödenemez olmuştu.

İmam-hatiplerce hazırlanan arzuhâlin sarayı ciddi şekilde endişelendirmekle birlikte köklü ve kesin bir çözüme vesile olduğunu söylemek zordur. Arzuhâl teşebbüsünün baş aktörü Akif Efendi komisyona davet edilerek maaşların bundan böyle düzenli bir şekilde ödeneceğine yönelik çalışmaların, ciddiyetle yürütüldüğü intibâ verilmeye çalışılmıştır. Bu arada cüz'î tuttuğu belirtilen imam-hatip maaşlarının bir aylığı verilmiş diğer aylığın ödenmesi için ise Bank-ı Osmanî'den borçlanma izni alınmıştı. Dikkat edilirse bu uygulamalar kısa vadeli çözümler olup idare-i maslahata yönelik tedbirlerdi. Yapılan reform ve kurulan komisyonlar memur kesimini rahatlatmaktan uzak, ancak yüzeysel ve günlük çareler üretebilmişti.

Tüm bu gelişmelerden sonra saraya, Akif Efendi'nin arzuhâl takdimini önce tehir ettiği daha sonra bu teşebbüsten tamamen vazgeçtiği bilgisi verilmiştir. Ancak II. Abdülhamid, bu bilgiden tatmin olmamış ki arzuhâlin Akif Efendi'den bizzat alınarak kendisine teslim edilmesini emretmiştir. Nitekim Sadrazam Said Paşa, Akif Efendi'deki arzuhâlin alınması için bir memurun görevlendirildiğine ve arzuhâlin kendisine ulaşır ulaşmaz padişaha takdim edileceğine dair bir tezkire kaleme almıştır. Sarayda büyük bir endişeye sebep olan arzuhâl olayı böylece sona ermiş, ancak imam-hatiplerin maaş problemi devletin çöküşüne kadar devam etmiştir. Osmanlı yönetimi, sorunun farkında olsa da kronik bir problem haline gelen memur maaşları ile ilgili çözüm üretememiştir. II. Abdülhamid, her Ramazan ve bayram öncesinde gündeme gelen maaş probleminin çözümü için iradeler çıkarmış, ancak bu emirler sadece bir aylık maaşın ödenmesi ile sonuçlanmıştır. O da tekrar borçlanmak suretiyle. Yüzyılın sonuna gelindiğinde ise malî buhran, devletin yönetme gücünü büyük ölçüde zaafa uğratacaktı. Memurların yaşadığı motivasyon kaybı devlet işlerinin aksamasına ve memurlar nazarında devlet imajının zedelenmesine sebep oluyordu. Aylarca maaş alamayan memurlar bu durumu *Devlet-i Aliyye*'nin şanına yakıştıramıyorlardı. Memurluğun artık tercih edilen bir meslek olmaktan çıkması ise memurları, diğer çalışanlar gibi iş bırakma eylemlerine sevk ediyordu. Ülke çapında yayılma istidadı gösteren bu eylemlerin ileride çok büyük sonuçlarının olacağı aşikârdı. İmparatorluğun tüm şehirlerine yayılma eğilimi gösteren bu gelişmelerin uzun vadeli sonuçlarını görmemize engel olan hadise I. Dünya Savaşı olmuştur. Eğer bu savaş sonunda Osmanlı Devleti yıkılmasaydı, memur ve işçi maaşları sorunu, tüm imparatorluğu içine alan toplumsal hareketleri tetikleyecek, bu da büyük bir ihtimalle devleti derinden sarsan ve nerede duracağı belli olmayan çok önemli siyasi ve idarî değişimlere sebep olacaktı.

Kaynakça

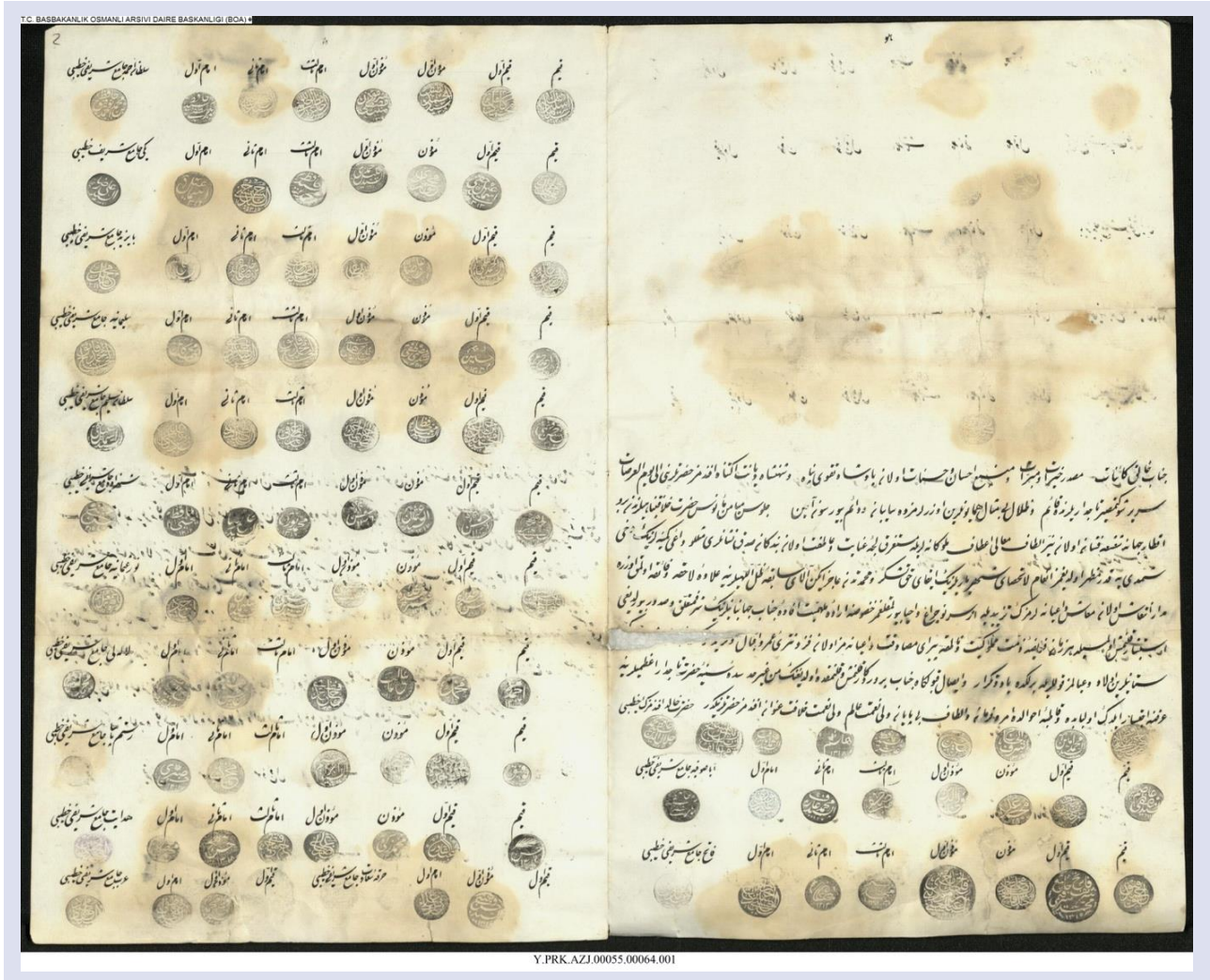
- Abdurrahman Şeref. *Tarih-i Devlet-i Osmanî*. 2 Cilt. İstanbul: Karabet Matbaası, 1315.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Maruzat*. haz. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Akgündüz, Murat. “Osmanlı Padişahları’nın Özel İmamları: İmam-ı Sultânîler”. *İslam Sanat Tarih Edebiyat ve Mûsikî Dergisi* 7 (2006), 65-74.
- Akın, Ahmet. *1575-1600 Tarihli Bursa Şer’iyye Sicillerine Göre Din Görevlisinin Sosyal Hayattaki Rolü*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Akın, Ahmet. “Osmanlı’da Din Görevlisinin Konumu Üzerine Değerlendirmeler”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2006), 65-104.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyoekonomik Etkileri*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996.
- Akyıldız, Ali. “II. Abdülhamid’in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Babiâli’yle İlişkileri”. *Osmanlı*. 2/286-297. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Ali Said. *Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid’in Hayatı*. haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul: Nehir Yayınları, 1994.
- Arslan, İsmail. “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/13 (2007), 235-248.
- Beşikçi, Mehmet. “Askeri Disiplin ve Din, Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusu’nda Tabur İmamları”. *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* 11/1 (2016), 1-23. <https://doi.org/10.17550/aid.15258>.
- Beydilli, Kemal. *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
- Biröl, Mustafa. “Tabur İmamlığından Moral Subaylığına”. *Tarih ve Medeniyet Dergisi* 6 (2010), 18-25.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbîâli Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 214, Gömlek No. 16035; 459/34425; 7/456; 1920/143930; 1094/81994; 178/13327.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Memur Sicil Zarfları [DH. SAİD. MEM]*, No. 10, Gömlek No. 19.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi [DH. MKT]*, No. 1389, Gömlek No. 71.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Evrakı [DH. İ. UM]*, No. 4, Gömlek No. 4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkâf Defterleri [EV. d]*, No. 32073.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye [İ. DH]*, No. 787, Gömlek No. 63944; 882/70339; 887/70598; 882/70338; 75/3736; 140/7184; 1973/84169; 906/ 72026; 1295/102200. 489/33061; 892/71031; 946/74899; 949/75094; 940/74408.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi [İ. HUS]*, No. 21, Gömlek No. 67.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF. MKT]*, No. 74, Gömlek No. 14; 32/138; 75/68.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı [A. MKT. MHM]*, No. 131, Gömlek No. 89; 486/58.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektûbi Kalemi Nezâret ve Devâir Kalemi (A. MKT. NZD)*, No. 274, Gömlek No. 68; 416/81; 275/47; 230/99; 267/100; 281/55.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Şûrâ-yı Devlet [ŞD]*, No. 144, Gömlek No. 81994.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS. MA. e]*, No. 599, Gömlek No. 55.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Defter-i Hakani Nezâreti Maruzatı [Y. PRK. DFE]*, No. 1, Gömlek No. 9.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâl Jurnal [Y. PRK. AZJ]*, No. 55, Gömlek No. 64.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı* [Y. PRK, BŞK], No. 7, Gömlek No. 86.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı* [Y. EE], No. 38, Gömlek No. 32.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı Defterleri* [YEE. d], No. 183, vr. 16; No. 182, vr. 49-50; No. 183, s. 111.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzatı* [Y. PRK. ML], No. 5, Gömlek No. 11; 18/48.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Hazîne-i Hassa* [Y. PRK. HH], No. 3, Gömlek No. 22; 6/52.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı* [Y. A. HUS], No. 180, Gömlek No. 10; 424/98; 176/56; 176/55; 176/59.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı* [Y. MTV], No. 3, Gömlek No. 86.
- Bölükbaşı, Ö. Faruk. *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifât: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005.
- Çetinsaya, Gökhan. "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi". *Osmanlı Araştırmaları* 47 (2016), 353-409.
- Doğan, Hasan. "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi'nde Grev Hakkı ve Tatil-i Eşgâl Kanunu". *Belleten* 82/293 (Nisan 2018), 265-294. <https://doi.org/10.37879/belleten.2018.265>.
- Döğüş, Necati. *Osmanlı Devleti'nde İmamlik Kurumu: Payitaht İmamları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2024.
- Düstûr, Birinci Tertip. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299.
- Engelhardt, Ed. *Tanzimat*. çev. Ayda Düz. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.
- Fındley, Carter V. *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. İstanbul: Alfa Basım Yayın ve Dağıtım, 2020.
- Güler, Ümit. "Osmanlı Döneminde İmamların Mesleki Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunlar (18. Yüzyıl Dıyarbekir Örneği)". *İMAD* 14/1, (Haziran 2019), 1-31. <https://doi.org/10.20486/imad.603342>.
- Gündoğdu, Metin. *Osmanlı Sarayında Musikişinas İmam-ı Sultaniler*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- İnal, Mahmud Kemal. *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*. 4 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- İnalcık, Halil. "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar". *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (İstanbul 1988), 33-54.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlılarda Cuma Selamlığı (Halk-Hükümdar Münasebetleri Açısından Önemi)". *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.
- İpşirli, Mehmet. "Arzuhâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/447-448. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Grevler. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 8 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı, 1994.
- Hazerfen Hüseyin Efendi. *Telhîsu'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman*. haz. Sevim İlgürel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. 9 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Karateke, Hakan T. *Padişahım Çok Yaşa: Osmanlı Devleti'nin Son Yüzylında Merasimler*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Kazıcı, Ziya. "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri". *İslâm Medeniyeti Mecmuası* 5/3 (1402), 29-36.
- Kon, Kadir. "II. Abdülhamid'e Kitapla Santajı: Alman Gazetecei Julius Grosser Tarafından Yazılması Tasarlanan Kitabın Hikâyesi", *İslam Araştırmaları Dergisi* 51 (2024), 83-132. <https://doi.org/10.26570/isad.1340877>.

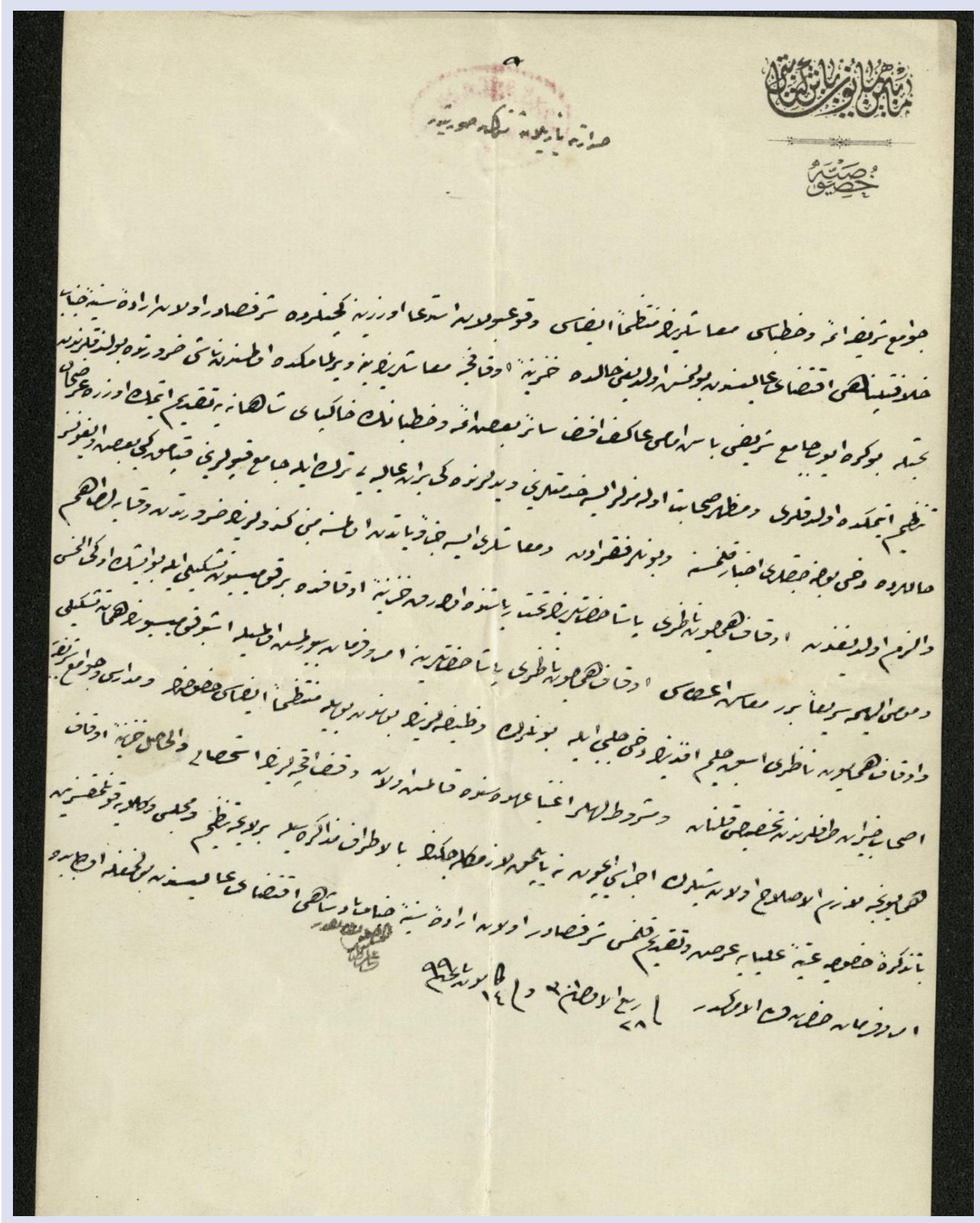
- Köprülü, Fuad. *Vakıfların Hukûkî Mâhiyeti*. haz. Yahya Kemal Taştan. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili: Diplomatik*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1994.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Manav, Nursel. *Mülkiye Tekaiüd Sandığı Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Oğuz, Mustafa. *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi, 2007.
- Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Ölmez, Adem. "Askeri Teftiş Komisyonunun Kuruluşu ve Faaliyetleri". *Tarih Dergisi* 43 (Haziran 2012), 115-134.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: MEB, 1983.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları: Seçme Eserleri-1*. çev. Gökhan Aksay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Quataert, Donalt. "Islahat Devri". *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
- Sarıyıldız, Gülden. *Sokak Yazıcıları: Osmanlılarda Arzuhâller ve Arzuhâlciler*. İstanbul: Derlem Yayınları, 2010.
- Sururi, Nazif. *Saray ve Sürgün*. haz. Evren Levent Demir. İstanbul: Kapı Yayınları, 2021.
- Tahsin Paşa. *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990.
- Taş, Hülya. "Osmanlıda Şikâyet Hakkının Kullanımı Üzerine Düşünceler". *Memleket-Siyaset Yönetim* 2/3 (2007/3), 186-204.
- Tosun, Miraç. "18. Yüzyıl Trabzonu'nda Namaz İbadetinin Önemi ve İmamlar". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 11/22 (2017), 59-72. <https://doi.org/10.18220/kid.313389>.
- Tut, Faruk. *Osmanlılar'da İmam-Hatiplik Müessesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Yediyıldız, M. Asım. "Bursa Ulucami İmamlığı ve İmamları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2, (2008), 212-145.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Yıldırım, Kadir. *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Yıldırım, Kadir. "19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz ve Hayat Pahalılığı Kışkacında Osmanlı Memurları ve İş Bırakma Eylemleri". *Türk Kültürünü İnceleme Dergisi* 32 (2015), 45-76. DOI: 10.24058/tki.329.
- Yıldırım, Kadir. "II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda İşçi Hareketleri". *Osmanlı İstanbulu, I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*. 311-323. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş., 2013.

Ekler

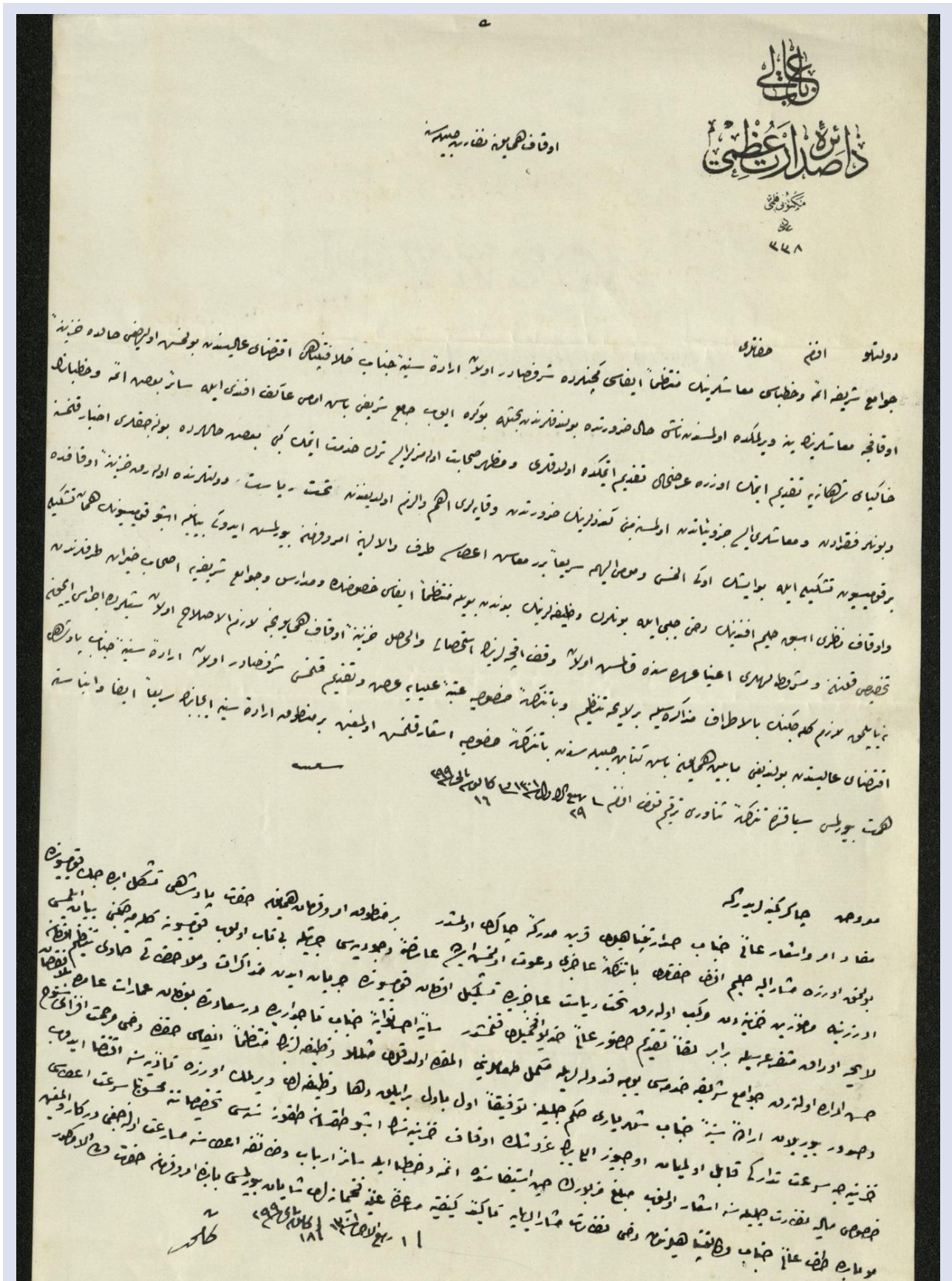
Ek-1: İstanbul'da görev yapan selâtin cami imam-hatip ve diğer din görevlilerinin maaşlarının artırılması için padişaha sunulmak üzere hazırladıkları tarihsiz mahzar. Kaynak: BOA, Y. PRK. AZJ, No. 55, Gömlek No. 64.

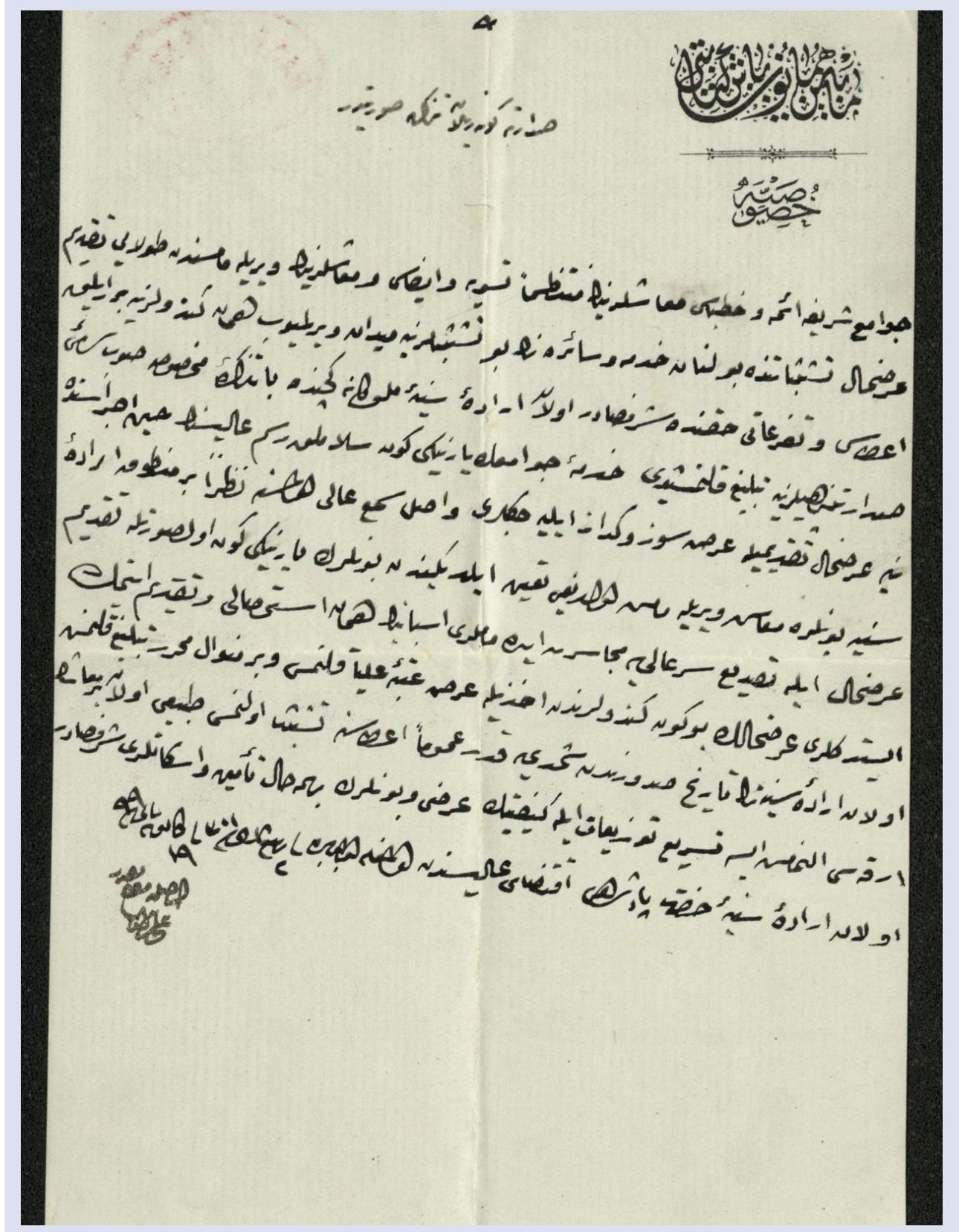
Ek-2: Selâtin Cami imam ve hatiplerinin padişaha takdim etmek üzere hazırladıkları arzuhâl hakkında Mâbeyn-i Hümâyûn'dan Saderet'e yazılan tezkire sureti. Kaynak: BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 56-2.

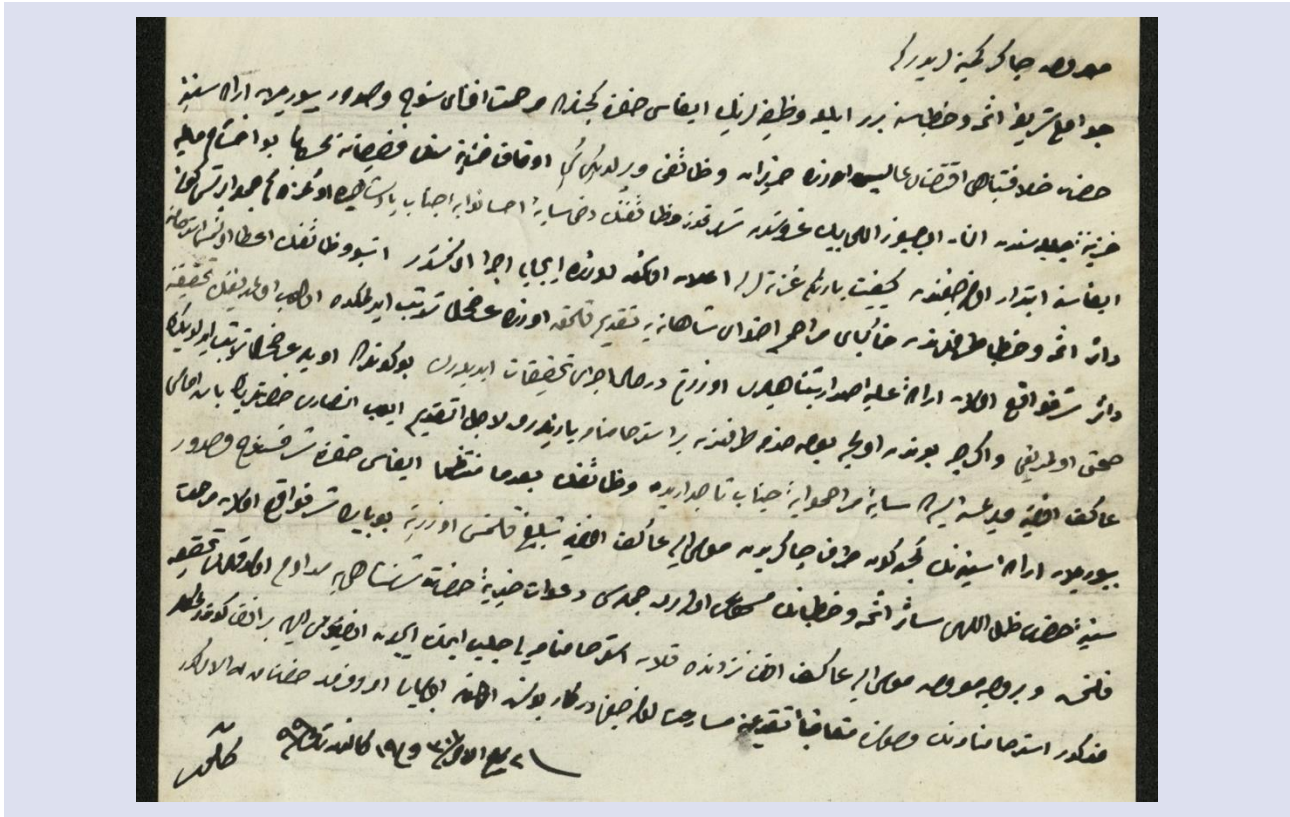
Ekl-3: İmam-hatip maaşlarının düzenli ödenebilmesi için atılacak adımlara dair bir komisyon kurulması için Sadrazam Saîd Paşa tarafından Evkâf Nezâreti'ne gönderilen tezkire ve Evkâf Nazırı Kamîl Paşa'nın yazdığı cevabî tezkire. Kaynak: BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 55-5.

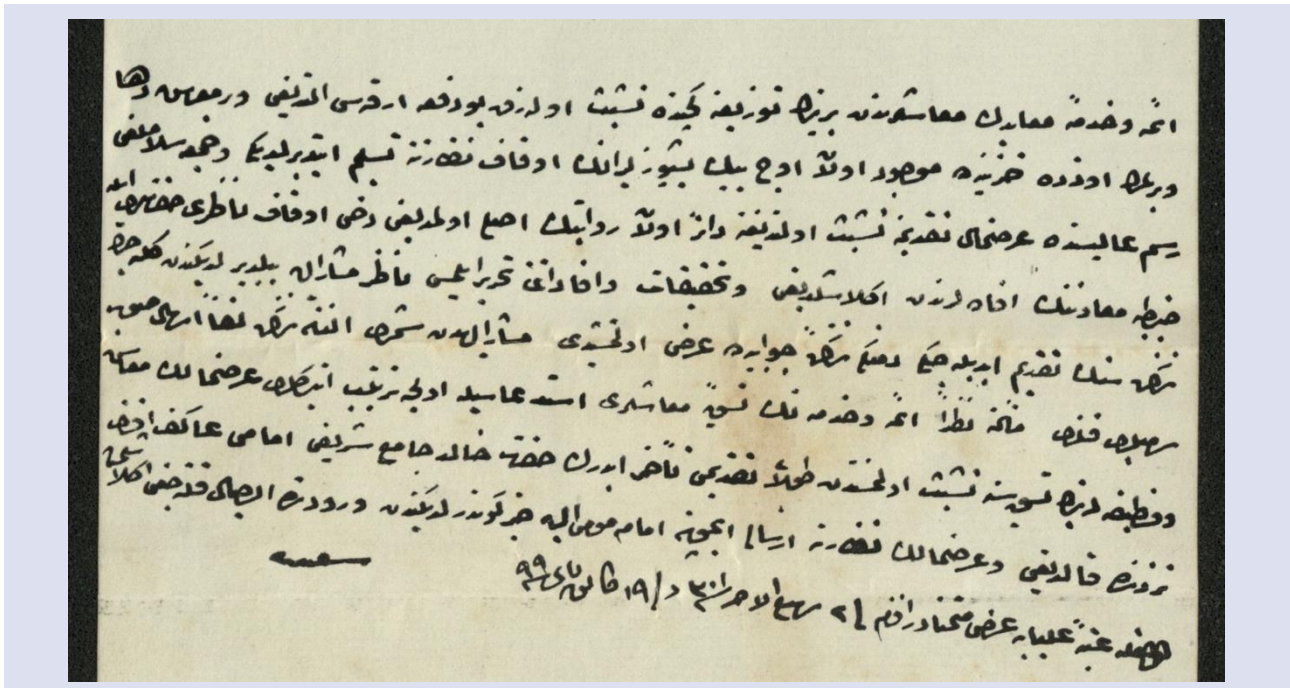
Ek-4: Ödenemeyen imam maaşlarının süratle ödenmesi ve cami imamlarının Cuma selamlığında arzuhâl takdimine cesaret edememeleri için tüm tedbirlerin alınması için Mabeyn'den Sadâret'e yazılan tezkire sureti. Kaynak: BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 55-2.

Ek-5: Evkâf Nazırı Kamil Paşa'nın, Akif Efendi nezdinde kalan arzuhâlin O'ndan alınması için bir görevli gönderildiğini ve istidanın nezarete ulaşır ulaşmaz Sadâret'e gönderileceğini belirten tezkiresi. Kaynak: BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 55-3.

Ek-6: Sadrazam Said Paşa'nın, Kamil Paşa'nın tezkiresi üzerine kaleme aldığı, arzuhâlin kendisine ulaştığında Saray'a takdim edeceğine dair tezkiresi. Kaynak: BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 56-1.

Ek-7: Arzuhâl krizini çözmek için toplanan komisyonun hazine kayıtlarına müracaat ederek 1298 malî yılı icmallerinden çıkardıkları gelir-gider tablosu. Kaynak: BOA, Y. A. HUS, No. 176, Gömlek No. 55-9.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) 2

Ek-8: Zengin paşa ve paşazâdelerin zimmetlerinde olan, ancak kiralalarını ödemedikleri vakıf mülk ve gelirlerinin tablosu. Kaynak: BOA, Y. A. HUS, No.176, Gömlek No. 55-10

[illegible]